

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Караїми Одеси»**

«Karaites of Odessa»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Сидоров Гліб Володимирович

Керівник д.і.н., проф. Кушнір В.Г. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2021 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

_____
(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія.....	6
1.1. Джерела.....	6
1.2 Історіографія.....	7
Розділ 2. Етногенез та особливості етнічної історії	10
2.1. Етногенез.....	10
2.2. Мова та релігія караїмів.	17
Розділ 3. Побут і традиції.....	20
3.1 Караїмська школа.....	21
3.2 Караїмське весілля	27
3.3 Сімейні традиції	36
Розділ 4. Караїми у громадському та культурному житті міста	41
4.1 Караїмські товариства.	43
4.2 Сфери діяльності караїмів.....	48
4.3 Караїми і сьогодення	55
Висновки	58
Список джерел та літератури	59
Додатки.....	63

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна завжди була місцем проживання великої кількості різноманітних народів, етносів та національностей. В сучасному глобалізованому суспільстві XXI ст. їхнє число дедалі росте, але разом із цим втрачається самотність в якості традицій, звичаїв та культури. Тому вивчення малочисельних та зникаючих етносоціальних груп з кожним днем стає актуальнішою і завдання історика – дослідити та зберегти як можна більше історичного культурного матеріалу, а за можливості і об’єктів його відтворення.

Темою моєї роботи є «Караїми Одеси». Об’єктивно та на мою думку тема зараз як ніколи актуальна і тому є декілька причин. Перша причина, яка має найбільшу вагу це те, що на сьогодні караїмів в Україні становиться дедалі все менше. Цьому сприяє величезна кількість факторів. У світовому масштабі, як вже зазначалось, глобалізація стирає межі між етносами, самотні культури змішуються і цей процес буде продовжуватись. Якщо казати про караїмів України, то не стабільна соціально-економічна, а в останні 7 років і політична ситуація в державі сприяє більшій імміграції населення, а у випадку караїмів додаються пільги на імміграцію в Ізраїль, як і євреям, що, звісно, збільшує мотивацію караїмів переїжджати. Ситуація ускладнюється ще й тим, що головним фактором збереження самотності етносу є релігія – караїмізм, у зв’язку з чим ідентифікація караїма на пряму залежить від його релігійної ідентичності. Кримські караїми стали відчувати загрозу зникнення ще в кінці XX ст., і в їхній громаді виділилась плеяда науковців та дослідників любителів, що поповнили та оновили інформацію про історію етносу. Часом розквіту досліджень караїмської історії був кінець XIX ст. – початок XX ст. Але все ж таки в ній вистачає неточностей, фальсифікацій та сліпих зон, що додає стимул дослідникам для вивчення цієї теми.

Питання зникнення та збереження етносів має світове значення, вона існує і в Україні, що можна побачити на прикладі караїмів. Звернення уваги та дослідження цього питання збільшує можливість її вирішення та сприяє розвитку науки в цілому.

У випадку з караїмами Одеси не тільки досліджень, але і джерел інформації дуже мало. І стоячи на порозі зникнення об'єкту дослідження, науковці повинні активізувати свої сили та битись за кожну крихту інформації.

Мета роботи. Простеження питань етногенезу, висвітлення етнічної історії та етнокультурних особливостей караїмів Одеси.

Завдання дослідження:

- систематизувати дослідження щодо етнічної історії караїмів стосовно етногенезу, питань релігії та мови;
- проаналізувати і визначити особливості побуту та традицій, святкову обрядовість караїмів Одеси;
- дослідити розвиток караїмської громади Одеси в сфері освіти, науки, культури, громадській та підприємницькій діяльності, та її соціально економічне положення;
- визначити останні відомості існування караїмів в Одесі.

Предметом дослідження є побутові, релігійні, громадські, освітні процеси в житті караїмської громади Одеси.

Об'єктом дослідження є караїми Одеси.

Хронологічними рамками роботи є кінець XVIII–XX ст., від появи караїмів в міста, до останніх свідчень щодо караїмської громади.

Територіальними межами дослідження є місто Одеса.

Дослідницька методика. Під час написання роботи було систематизовано та накопичено джерельну базу про походження караїмів Криму, їхні традиції, а також, безпосередньо, про життя караїмів в Одесі, основою чого були історичний, порівняльно-історичний, хронологічний та системний методи. Вивчаючи караїмську понятійну систему та термінологію

були використані методи термінологічного аналізу і операціоналізації понять. Для структуризації даної роботи використаний метод класифікації. Основним підходом для вивчення об'єкта дослідження є системно-діяльнісний підхід. При написанні роботи дотримувався таких принципів як: пізнавальний, принципи цілісності, структурності та об'єктивності.

Структура роботи. Структурно дана праця поділена на 4 частини. В першому розділі «Джерела та Історіографія» йде мова про матеріали, що були використані в дослідженні заданої тематики. Окремо зазначаються джерела та література.

Другий розділ «Етногенез та етнічна історія». В ньому йде мова про існуючі концепції походження етносу, особливості етнічної історії, мову та релігію.

Третій розділ «Побут і традиції». Він, в свою чергу, поділений на три частини: «Караїмська школа», «Караїмське весілля», «Сімейні традиції». В розділі йде мова про особливості побуту, вплив релігії на побут та сімейні традиції, систему народної освіти громади, караїмське весілля Одеси за матеріалами п'єси одеської караїмки Е. Й. Оксюз «Караимская свадьба» та порівняння його з традиціями весілля караїмів Криму, а також згадки Б. З. Леві стосовно сімейних, традицій караїмів Одеси.

В четвертому розділі «Караїми у громадському та культурному житті міста» йде мова про діяльність караїмів в Одесі. Він поділений на три частини «Караїмські товариства», де описується діяльність та становище караїмських товариств, «Сфери діяльності караїмів» показує через персоналії сфери зайнятості караїмів в сфері підприємництва, культури, охорони здоров'я та ін., та «Караїми і сьогодення» йде мова про останні відомі свідчення щодо діяльності караїмської громади міста.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Нижче буде перелік використаного матеріалу. Він представлений базою джерел та літератури. Комплекс джерел про караїмів Одеси в цілому представлений наступними видами: письменні, археографічні, етнографічні та ін. Корпус офіційних документів та документів діловодства відомі в неопублікованому (архівному) та в опублікованому вигляді. Історіографія роботи присвячена не тільки караїмам міста, але і Криму. Це обумовлено тим, що основа караїмської громади переселилися в Одесу саме з Криму, а також самі караїми міста ідентифікували себе кримськими караїмами аж до кінця ХХ ст. А тепер детальніше.

1.1. Джерела. Найбільш інформативними в історичному дослідженні є архівні документи, котрі вперше вводяться в науковий простір. Вони дають можливість уточнити, іноді й істотно доповнити цінними фактами події, які з різних причин не потрапляли в поле зору сучасників і дослідників.

Найбільш об'ємним та інформативним в контексті заявленої теми є об'єднаний фонд Р-8101 «Кримські караїми м. Одеси» [1, 2, 3, 4]. Збірка документів даного фонду показує широкий спектр сфер життя караїмів Одеси ХХ ст., а також має документи нарисів життя громади від початку існування міста до кінця ХХ ст. Фонд має 35 од. зб. з яких є документи службової, творчої, наукової діяльності, біографічні матеріали та ін.. Хронологічні рамки документів 1914-1998 рр.. В справах фонду міститься документи службової, творчої, наукової діяльності; біографічні матеріали; листування Б. З. Леві (одного з фондоутворювачів) стосовно караїмської тематики, та фотографії [13; с. 200].

Особливо корисними в обраній тематиці є рукописи «Караимская школа» (1995), «Прогулка по Одессе» (1997), та «Базлык» (1998), що написані Леві

Борисом Захаровичем, одним з головних фондоутворювачів [1, 2, 3]. В них автор, в науково-популярному стилі, освітлює освітню, громадську та культурну сфери діяльності караїмів Одеси в цілому та власні спогади, що є цінним матеріалом для вивчення караїмського побуту та сімейних традицій. Правдивість фактів, що були приставлені в працях не піддаються сумніву, бо мають посилання на літературу та джерела. Метою брошур було популяризація серед караїмів Одеси, та України в цілому, історію народу в місті із закликом до збереження самобутності та контактів громади. Документи фонду є важливим джерелом для розуміння системи цінностей караїмів Одеси, та України в цілому.

Можна зробити висновок, що джерела що стосуються караїмів Одеси не багато. Їх не достатньо для того, щоб повністю описати життя караїмів міста, але вони дають не погану інформацію щодо освітньої та громадської діяльності громади, а також дають змогу через персоналії побачити діяльність караїмів загалом.

1.2 Історіографія. Використану літературу можна поділити не декілька частин. Перша присвячена етногенезу та історії караїмів Криму. Вона представлена як радянськими, так і сучасними дослідженнями. Радянські дослідження представлені статтями В. П. Алексеєва, М. І [5] Артамонова [6] та С. О. Плетнєвої [21]. Загалом радянська історія вивчення етногенезу караїмів сходиться на «хазарській» версії походження, про що детальніше описується в окремому розділі. Сучасні вітчизняні дослідження представлені статтями С. Г. Водотики та Л. А. Савенок [8], А. М. Меметова [19], монографією М. Б. Кизилова «Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней» [17] та колективною монографією «Тюрські народи Криму» зі співробітництвом Національної академії наук України, Російської академії наук, Інститутом етнології й антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая та Кримським відділом інституту

Сходознавства ім. А. Ю. Кримського [24]. Ці праці систематизують усі наявні концепції походження караїмського етносу, детально обґрунтовують усі питання наукової дискусії на цю тематику та, разом із тим, приводять етнічну історію народу, особливості мови, релігії, побуту та культури. Для дослідження релігії караїмів була додатково опрацьована монографія В. С. Глаголева «Религия караимов (Теоретико-исторический анализ)» [11] Були опрацьовані енциклопедичні дані, радянські [14] і сучасні [12; 25; 26]. Також були залучені сучасні дослідження та висновки представників караїмського народу [18; 28; 29] Загалом потрібно зазначити, що більшість наукових та публіцистичних робіт, що стосуються історії караїмів Криму, розглядають питання етногенезу, тому кількість досліджень на цю тематику доволі багато.

Наступну частину літератури складають праці присвячені історії та діяльності караїмських громад протягом к. XVIII – XX ст. Їх можна поділити на суто наукові та науково-публіцистичні. Серед наукових досліджень слід виділити праці Д. А. Прохорова, котрі були представлені роботами, що присвячені системі народної освіти караїмських громад [22] та статистиці караїмського населення Російської імперії в кінці XVIII – початку XX ст. Для дослідження караїмської преси та життя караїмських громад в XX ст. використані праці О. С. Білого [7]. Серед науково-популярних були використана література за авторством караїмських дослідників Криму А. Г. Герцена [10] та Ю. А. Полканова [29, 30], автобіографічна робота Я. В. Дувана [16], а також інформацію з мережі інтернету, котрі посилаються на згаданих дослідників [18; 28].

Якщо говорити про караїмів Одеси, то єдиною науково-публіцистичною працею є загальний нарис історії караїмської громади міста І. Л. Чоппа «Караїми півдня України. Одеські караїми.» (1996) [27] за підтримки кафедр археології та етнології України та Історії України О. Н. У. ім. Мечникова та Одеської обласної організації краєзнавців. В ньому автор приводить історичний нарис караїмського народу, загальну характеристику діяльності караїмів міста,

особливості їх культури, традицій та побуту, деякі події з життя громади, а також її стан на кінець ХХ ст.

Також у роботі були використані матеріали довідкових книг «Вся Одеса» [9], Новоросійський календар на 1848 р., видавництва Рішельєвського ліцею [20]

Можна зробити висновок, що сфера питань що висвітлює історіографія караїмів доволі широка, та вивчена не рівномірно. Добре досліджено освітні, релігійні та культурні аспекти, але водночас погано висвітлені питання економічної, громадської та військової діяльності караїмських громад. Стосовно караїмів Одеси спостерігається значна нестача літератури, на мою думку, через мало досліджену джерельну базу.

Розділ 2

ЕТНОГЕНЕЗ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Перед тим як досліджувати питання з історії будь-якої етнічної групи, яка б не була проблематика, потрібно знати об'єкт дослідження, в цьому випадку караїмів Криму. Як вже зазначалось караїми Одеси не відрізняли себе від своїх родичів з півострова, і ідентифікували себе як кримських караїмів, що проживають у місті Одеса, і з цим важко не погодитись, бо абсолютна більшість караїмів переселенців була з Криму. Для того, щоб розуміти цілісну картину життя караїма Криму, а потім і караїма Одеси потрібно визначитись з походженням та основними тезами, що створюють самобутність караїмського народу.

Проблема походження караїмів у суто науковому вимірі дотепер залишається дискусійною, а в етнополітичному періодично набуває доволі сильного резонансу. Перешкодами для остаточного вирішення проблематики походження караїмів виступають мала кількість і характер джерел, складність їх розуміння та інтерпретації, проблеми розвитку вітчизняного сходознавства та труднощі розуміння й осмислення давньої етнічної історії. Наразі якісного вивчення та робіт з теми, подекуди, можна просто не знайти, і це не говорячи про поширені антинаукові спекуляції.

2.1. Етногенез. Науковий простір сучасності вживає термін Караїми у декількох значеннях, а якщо точніше у двох: етноконфесійна група та як одну з течій (версій) юдаїзму – караїмізм [25; с. 102-105]. Таким чином, для уникнення плутанини прихильників караїмізму однозначно називають караїмами, а в етнічному (етноконфесійному) значенні застосовують додаткові визначення, зазвичай пов'язані з місцем проживання – кримські караїми, тракайські (литовські) караїми, караїми Галича, караїми Східної Європи тощо. Хоча в середовищі караїмів, в тому числі й караїмів Одеси, більш

розповсюджена самоназва «карай» (од. *karaj*, мн. *karajlar*; від давньоєвр. – ті, що читають, звертаються) [26].

У період незалежності України з'явилась чимала кількість публікацій з етнічної історії Криму, які, безперечно, заслуговують критики. В їхніх працях вбачаються політична заангажованість щодо доведення автохтонності й особливих прав того чи іншого кримського етносу, а також бажання мати своїми предками якомога найдавніші та найвідоміші народи – войовничих скіфів, утаємничених таврів, античних греків, хазар тощо. Водночас майже ніколи не приваблюють народи які зі сторінок давніх хронік постають у доволі негативних аспектах, наприклад гуни чи золото ординці [8; с. 91].

Якщо говорити про юдейську громаду Криму, що існує з часів античності, складалась з різних представників течій та народів: грекомовні юдеї, тюркомовні равиністи – кримчаки, хазари, євреї-ашкенази, що розмовляли мовою їдиш, середньовічні євреї-романіоти, суботники-слов'яни тощо. Кримські караїми є однією з таких етноконфесійних груп [17; с. 9]. Зокрема, як раз кримські караї стали основою майбутньої одеської громади.

Сьогодні, як зазначалось раніше, проблема походження караїмів залишається здебільшого дискусійною. Існує дві основні концепції. Частина дослідників вважає, що кримські караїми є субетнічною групою єврейського походження. Інша частина наполягає розглядають караїв нащадками хазарів, половців та інших тюркських народів. Подивимось детальніше на основні аргументи сторін. Наближення до відповіді в цьому питанні у наслідку наблизить до розуміння традицій та етнокультурних особливостей цього народу.

«Кумано-кипчацька» теорія серед вітчизняних майже не має прихильників. Її авторами здебільшого виступають спеціалісти з іудаїки Ізраїлю та Заходу. Згідно з цією концепцією кримські караїми не є корінним народом півострову, а прибули сюди разом з кримчаками за захоплених монголами земель – Північного Уралу, Нижньої Волги. Іншим варіант теорії

наголошує на прибутті караїмів з колишньої Візантії після подій 1453 р. Можна зробити висновок, що ідея даної концепції полягає у тому, що караїми Криму є наслідком змішування євреїв та половців у період Середньовіччя [10; с. 4]. Базою цієї теорії виступають, як достовірні, так і не зовсім, факти, що приводить до більше гіпотетичного висновку. Приведемо перевірені та загально визнані факти. По-перше, перша документальна та достовірне письмове свідчення про перебування караїмів у Криму датується 1278 р. і походить не з візантійських чи італійських колоній Криму, а з Солхату (нині м. Старий Крим) – першої татарської столиці півострова. В цьому році там побував візантійський караїм Аарон бен Іосиф а-Рофе. У своїй книзі «Сефер а-мівхар» («Книга вибраних праць») вчений повідомляє, що в 1278 році між караїмською та равиніською громадою Солхату відбулася календарна суперечка. Не менш давньою є караїмська громада Кафі (сучасна Феодосія): дані інших джерел дозволяють дослідникам вважати 1292 р. роком заснування караїмської синагоги в Кафі [28; с. 2].

Якщо говорити про мову, вона розвивалась під впливом середньокримськотатарської, панівною на той час у місцях їхнього проживання [18; с. 19]. Я. Дашкевич кваліфікував наведені факти як підтвердження того, що кримські караїми є субетносом євреїв [12; с. 380]. Караїми Галичини, Волині та Литви переселились у Східну Європу на рубежі XIV – XV ст. не з Криму, а, скоріше, безпосередньо з Золотої Орди, і розмовляли на етнолекті половецької мови, що слугувала для міжетнічного спілкування в Золотій Орді, подібно тогочасним вірменам Галичини та Поділля [17, с. 109-110]. Потрібно зазначити, що етнолект – це різновид мови певної етнічної групи, який створюється народом використанням місцевої (панівної) мови з відповідною власною специфікою – кримські караїми додали до кримськотатарського єврейську абетку, запозичення з іврити, фонетику тощо. Зараз ця мова є одним з найдавніших розмовних тюркських мов. Самі караїми називають її «лашон кедар» (в даному контексті можна перевести як «мову кочівників»). Однак слід

зазначити, що священною мовою і мовою вченості в караїмському середовищі аж до кінця XIX ст. був іврит, який використовувався в діловому листуванні, наукових працях, літургії й надгробних епітафіях [28; с. 2].

Однією з головних тез прихильників «кумано-кипчацької» теорії про походження караїмів стосується їхнього одночасного з кримчаками прибуття до Криму за часів Золотої Орди. Між тим література однозначно зазначає, що кримчаки як суб'єкт єврейського народу сформувались у часи Кримського ханства з різних хвиль міграції туди євреїв-равиністів [17. с. 173-229; 8].

На противагу останньої виступає «ізраїльсько-хазарська» чи редукаціоністському вигляді «хазарська» версія походження караїмів. Від початку свого висування гіпотеза викликала критику фахівців. Так у монографії спеціаліста з вітчизняної іудаїки кримчанина М.Кизилова 2011 р. «Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней» стверджується, що хазари повністю розчинились серед половців та інших кочових народів і не залишили по собі ніяких нащадків [17. с. 215-216]. Появу і функціонування «хазарської» версії можна пояснити бажанням пояснити позбавитись від тягара повинностей євреїв (подвійна подушна подать, смуга осілості, обмеження в освіті тощо), а також добитись рівних з кримськими татарами прав за часів Російської імперії, уникнення знищення шляхом дистанціювання від євреїв у часи нацистської окупації (тоді в 1942 р. караїми відкрили закриту більшовиками кенасу в Євпаторії), мотивація часів радянського антисемітизму надихала навіть Л. Гумільова, чий писання, за слушним зауваженням М. Кизилова, сьогодні сприймаються історичним парадоксом»; у сьогоdnішньому Криму йдеться про бажання отримати політичні та соціально-економічні преференції [8;с. 91].

Ця концепція базується на працях А. С. Фірковича і була вперше висловлена російським сходознавцем В. В. Григор'євим у 1846 р. Згідно з гіпотезою давні ізраїльтяни з'явилися у Криму у VI ст. до н.е., і, таким чином, не мають ніякого відношення до розп'яття Христа та Талмуду. Бувши носіями

ветхозавітного біблеїзму чи караїмізму, а згодом злились з хазарами, які прийняли караїмізм. Це, своєю чергою свідчить про тюркську (хазарську) приналежність караїмів, що сприймалось радянською історіографією [14], підтримується самоідентифікацією кримських караїмів, визнана більшістю авторитетів та лідерів громади, одним з представників яких є геолог Ю. О. Полканов. Його писаннями на тему історії караїмів, у тому числі сайти караїмської громади Криму та Кримського університету, це перше, що побачить в Інтернеті зацікавлена людиною. Зокрема в складі наукової ради ГО «РНКА крымских караимов Республики Крым» у своїй статті наголошують, що: «Тюркское происхождение караимов однозначно доказано антропологическими исследованиями. Поэтому любые другие версии происхождения крымских караимов (к сожалению, всё еще циркулирующие в литературе и имеющие заказной характер), построенные только на вольной трактовке вопросов истории и религии, являются несостоятельными, а порой и специально сфальсифицированными.» [29]. Одними з головних аргументів вони вбачають результати краніологічних досліджень (вивчення форм черепа), що були здійснені російським вченим, академіком В. Алексєєвим [5], котрий підтвердив, що кримські караїми є нащадками хазар та не мають за походженням нічого спільного з євреями, та антропологічні дослідження німців напередодні Другої світової війни згідно з результатами яких караїми не підпадали під винищення через своє не семітське походження, про що детально викладається в зазначеній статті. Прихильниками теорії також є польський філолог Т. Ковальський, антрополог Таньоко-Гринцевич, академік А. Зайнчковський, антропологічна експедиція професора Коррадо Джині з Італії, які дійшли висновку, що караїми за типом близькі до чувашів (теж нащадки хазар) і нічого спільного не мають з російськими та польськими євреями [27; с. 5]. Також одеський караїм Б.З. Леві наголошує на тому, що про тюрксько-хазарське походження також свідчать звичаї, легенди та перекази народу, мова, що належить до кипчакської групи тюркських мов [3; арк. 3].

Критики «хозарської теорії» останньої третини ХХ ст. М. Артамонов та С. Плетньова приводять наступні аргументи проти: відсутність безпосередньої спорідненості мов караїмів і хазар; зазначають приналежність хазар до равниністичного юдаїзму, а не до караїмізму; звертають увагу на значний хронологічний розрив між зникненням хазар і появою караїмів; наводять загальноновизнаний факт ісламізації решток хазар [6; с. 66, 447][21; с. 21, 63, 72].

Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що перша достовірна згадка про перебування караїмів у Криму датується 1278 р. Вони з'явилися разом з монголо-татарами як переселенці з Персії, Бухари, Кавказу. Вже у ХІV ст. кримські караїми, скоріше за все перейшли на етнолект кримськотатарської мови [17; с. 107-109]. Східні євреї-караїми ще до переселення в Крим почали засвоювати тюркські традиції. На півострові їх перші поселення пов'язані саме з першою столицею татарського улусу Солхатом (Старий Крим), а не візантійськими чи італійськими володіннями, де перебували інші групи юдеїв. Колонізація караїмами Криму кореспондується із завоюванням його татарами – найдавніші надгробки з поширеними чоловічими татарськими іменами з околиць Чуфут-Кале датуються 1360-ми роками, тобто часом захоплення міста татарами. Епітафії засвідчують вкорінення караїмів у кримськотатарське суспільство. Закономірно етнолектом кримських караїмів стала кримськотатарська мова (спрощено – караїмська мова) [25, с. 103].

Таке тлумачення, без сумніву не є ідеальним та піддається критиці лідерів караїмської громади Криму та караїмських істориків, а більшістю не сприймається. Цікаву ідею, і скоріш за все більш всеосяжною та реальною подає, можливо, один з перших караїмів зі спеціальною вищою освітою, кримськотатарський просвітник, випускник Санкт-Петербурзького університету І. І. Казас (1833-1912). Він був прихильником «синтетичної» версії походження кримських караїмів. Теоретичним підґрунтям «синтетичної» версії є те що в етнічній історії людства з часів пізнього середньовіччя стають етнічні процеси об'єднавчого характеру. Одним з варіантів є міжетнічна інтеграція -

формування у зонах етнічного порубіжжя нового етносу з кількох етнічних складових, котрі відрізняються традиційними параметрами, що можна побачити на прикладі караїмів. Інтеграція с тюрками проходила з часів сходу до Криму тюркських племен, та продовжувала процес власне у Кримському ханстві, з можливим посиленням у наслідок конкуренції з кримчаками-талмудистами та включенням у соціальне життя ханства на ексклюзивних, нерідко привілейованих, умовах. З цим погоджуються як караїмські автори [15], так і українські та російські дослідники [25]. Механізм між етнічної інтеграції не тільки зумовлює зближення культур на рівні етносів, але й позначається на внутрішній структурі кожного з них. За спостереженнями С. Г. Водотики, та Л. А. Савенок щодо кримських караїмів такі явища чітко простежуються у найбільш консервативній складовій етнічної культури – їжі. Так, у караїмському кафе в Євпаторії, що знаходиться поруч з кенасами в караїмському кварталі старого міста, караїмськими вважають не лише власне караїмські (піріжки з медом і горіхами, м'ясом, вишнями, біла халва, смажена баранина – кавурма тощо), але й тюркські та східні страви – голубці у виноградному листі (сарма) «своєю» їжею вважають кримські греки, татари, вірмени; катик, айран та буза є «фірмовим» напоєм для всіх тюрків тощо [8; с. 93].

З переглянутих концепцій я вбачаю декілька висновків. По перше, «синтетична» теорія, без сумніву, має місце на буття. Вона гарно описує етнічні процеси розвитку певних народів під їхнім безпосереднім впливом один на одного, і це природно. Звідси виходить що «синтетична» концепція є однією зі складових розвитку будь-якого етносу, а на прикладі караїмів Криму, є складовою двох основних варіантів їх походження, як до «ізраїльсько-хазарської», так для «кумано-кипчацької» теорій.

По друге, проблематика потребує подальшого аналізу і накопичення джерельної бази. Можливо сучасні методи дослідження (генетичні й т.п.)

зможуть наблизити фахівців до істини. Головне у дані випадки не йти шляхом фальсифікації історії

Я, все ж таки, більше схильюся до єврейського походження караїмів, і головним з аргументів вбачаю проживання сьогодні євреїв-караїмів також у Єгипті, Ірані, Сирії, Лівані, Турції та в інших місцях де живуть євреї в діаспорах. Всі вони рахують себе євреями й тільки караїми Криму наголошують на тому, що вони являються тюркським народом. Момент фальсифікації історії в поясненні походження робить створення тюркської теорії з точки зору політичної вигоди. Хоча звісно, вклад у розвиток караїмської культури в Криму тюркських народів важко переоцінити.

Щодо самовизначення караїмів Одеси можна дізнатись з брошури «Прогулка по Одесі» Б. З. Леві – одного з представників та засновників караїмської громади Одеси «Базлик» (1996). В даній праці автор подає щодо походження караїмів наступне: «Люди про котрих піде мова, - нащадки тюркського племені, що осів у Криму та входив колись в могутній Хазарський каганат. Як відомо, частина хазар на чолі зі спадкоємцем престолу та намісником Криму царевичем Буланом змінили у VIII ст. язичництво на єдинобожжя. Своєю вірою вони обрали караїмізм, що виник в Месопотамії невдовзі після поширення на сході вчення Магомета (VII ст.)» [3; арк. 2].

2.2. Мова та релігія караїмів. Якщо питання походження караїмів Криму остаточно всіма не вирішене, то стосовно релігії та мови їх не виникає. Що стосується мови, то тюркська караїмська мова у лексичному плані складається з двох компонентів – тюркського (кримськотатарського) та семітського. Етимологічний аналіз лексичного складу караїмської мови показав, що по над 90% слів, включених в «Караїмсько-російський і російсько-караїмський словник розмовної мови», складеного Захарієм Сінані, є тюркськими. Ця лексика повністю або частково збігається як по фонетичному складу, так і по семантиці з відповідною тюркською лексикою кримськотатарської мови. У цьому словнику немає жодного

загальнотюркського слова, яке відсутнє в кримськотатарській мові. Отже, тюркська частина караїмської лексики ідентична кримськотатарській лексиці, що свідчить про запозичення даної лексики караїмами з кримськотатарської мови. Незначний семітських компонент (в основному це релігійна і частково побутова лексика) говорить про те, що мовні процеси у євреїв-караїмів протікали точно так же, як і в інших євреїв в діаспорі. Прикладом можуть служити мови євреїв, що проживають в Бухарі, в Австрії, Угорщини та Німеччини [19; с. 176].

В усіх джерелах караїмами називають єврейський народ, що сповідує релігійне вчення караїмізм, основа якого признання П'ятикнижжя Моїсея (книг Старого Заповіту) та не признання Талмуду – усного тлумачення Біблії. Караїмізм, як юдейська секта створилась в VIII ст. в Багдаді та пов'язане з іменем Анана Бен-Давида [19; с. 173].

Як обов'язковий постулат в навчанні Анана була віра в єдиного Бога і в те, що Мойсей, Ісус і Магомет були рівноапостольними його пророками. Таким чином, Анан намагався поєднати старозавітний юдаїзм з деякими ідеями двох світових релігій, задля уникнення релігійних конфліктів [24, 37].

Особливе місце в релігійному вченні Анана займає заповідь благодійності і милосердя, як і в ісламі. Близькість караїмізму й ісламу в релігійній практиці та зовнішньої атрибутики виражається в тому, що вівтар караїмського храму - кенаса - звернений до Єрусалиму, так само як михраб мечетей до Мекки; підлога храму встелена килимами, перед молитвою караїми здійснюють омивання і в храм входять, як і мусульмани, без взуття. Послідовники караїмізму визнають, що багатьом з цих істин Анан Бен-Давид навчився в Абу-Ханіфа, засновника релігійно-правової школи (мазхаб), що стала однією з чотирьох основних в сунітському ісламі [24, 37]. Слід зазначити, що Абу-Ханіфа й Анан Бен-Давид були заарештовані та кинуті до в'язниці за звинуваченням у ересі за часів правління халіфа Абу-Джафара Абдул Лаха аль-

Мансура (роки правління 754-775). Можливо, в період ув'язнення і відбувся взаємний вплив один на одного [19; с. 173].

Що стосується українських земель, то у кримському ханстві поряд з євреями-караїмами проживали також євреї равиністи або євреї-талмудисти, які в наш час називаються кримчаками. Кримські татари не робили ніяких відмінностей між окремими їх групами. В правовому відношенні, в обох цих груп було абсолютно однакове становище, і йшли вони під загальною назвою «яхуді» - «юдеї» в ханських ярликах, а в розмовному кримськотатарською мовою «чуфут» - «в тому ж значенні з елементом зневаги». Після перенесення резиденції кримських ханів з фортеці «Кирк-Єр» в Бахчісарай на рубежі XVI-XVII століть вона, тобто фортеця була заселена караїмами й отримала назву «Чуфут-Кале» - «Єврейська фортеця». Пізніше вона отримала священний статус для всіх караїмів України, і такий статус за нею залишається і сьогодні.

Розділ 3

ПОБУТ І ТРАДИЦІЇ

Через те, що караїми Одеси не відрізняли себе від кримських, мали близькі контакти, не можна відділяти їх традиційну складову від загальної культури кримських караїмів. Але життя у місті, тим паче такому поліетнічному як Одеса, вироблює свою специфіку у культурі будь-якого етносу і відбивається в їх традиціях і звичаях. Зазвичай це вбачається у зменшенні консерватизму та більшу гнучкість щодо сповідання догм під впливом полікультурного суспільства. Такі тенденції вбачаються й у караїмів Одеси. Але щоб побачити ці тенденції треба звернутись до досвіду кримських караїмів в цілому.

Крім лінгвістичного впливу, близьке співіснування з татарами справило неминучий вплив і на побут і повсякденне життя караїмів. На думку дослідниці Е. Тревизан Семи, вміння переймати звичаї сусідніх етносів і жити з ними у своєрідному симбіозі, зберігаючи в цілості власну культурну своєрідність, є специфічною рисою східноєвропейських караїмів [17; с. 152]. Дійсно, часто, тільки зайшовши в молитовний будинок і побачивши сувої Тори й семисвічник-менору, відвідувач караїмського кварталу відразу міг зрозуміти, що перед ним народ зовсім іншого віросповідання та етнічної приналежності - настільки по-татарськи виглядали караїмські будинки, одяг, етнічна кухня та обряди. Так, німецький мандрівник Йоганн Коль писав: «постійне сусідство караїмів з мусульманами ... викарбувалось на їх нинішньому розвитку і дало їм не тільки їхню мову, зовнішність і духовний стан, але також і вбрання, кухню і спосіб життя» [17; с. 152]. Проте далі мандрівник все ж додавав: «У всьому ж іншому, так само як в їх правах і способі життя, наявну суміш татарського і єврейського» [17; с. 152]. Однак як уже зазначалося вище, вплив татар не виходило за межі суто культурологічних запозичень, а змішані шлюби між

караїмами і їх мусульманськими сусідами були заборонені аж до реформ радянського часу [17; с. 152].

Стосовно побуту можна сказати, що караїми Одеси дуже швидко європеїзувалося, і фактор місто прискорив цю тенденцію. В 1893 р. Кримський гірський клуб організував виставку в якій Рахіль Семенівна Ісакович, одна з головних суспільних діячів караїмської громади Одеси, запропонувала як самостійний відділ експозицію «Караїмської кімнати» і набрали велику кількість цінних експонатів [27; с. 13-17]. Велику підтримку і допомогу їй надавав професор Новоросійського університету С. І. Іловайський. Він написав велику довідкову статтю до експозиції й зробив опис 42 експонатів. Він вже тоді зазначав: «Репрезентовані речі, що зібрані пані Рахіллю Семенівною Ісакович і середовищі місцевих караїмів є залишками тих днів, коли караїми ще жили в Криму татарському. Багато речей, що виставлені, дуже красиві, а деякі навіть надзвичайно практичні, та все ж таки все це... зникло з постійного вжитку – побут сучасного караїма нічим не відрізняється від побуту сучасного росіянина, француза, німця і взагалі європейця. Подальший опис кімнати подає І. Чопп [27; с. 13-17].

3.1 Караїмська школа. Караїми дуже пильно дбали про освіту своєї молоді, як хлопців, так і дівчат. Як відомо, основою традиційної системи караїмської народної освіти був «мидраш» (початкова караїмська школа). У 1861 р. в Таврійській губернії проживало, за даними Таврійського й Одеського караїмського духовного правління (ТО КДП), 4957 караїмів чоловічої й жіночої статі [22; с. 543].

За традицією, в караїмських мидрашах діти надходили у віці 5-6 років. У цих початкових навчальних закладах, що фінансувалися на кошти караїмських громад, вихованці навчалися читанню давньоєврейської мови й перекладу на караїмську мову «Мікра» (П'ятикнижжя). У мидраші, як правило, існувало чотири відділення; уроки для всіх учнів проходили одночасно в одному

приміщенні. Перші пів року занять хлопчики вивчали «Алеф-бет» (абетку), потім ще рік читали по складах (т.зв. «сім ан-тортм ак» - «Тягнути звук»), і тільки на другий рік вони приступали до читання, власне, Тори. Заняття зазвичай проходили наступним чином: один з учнів вголос читав який-небудь вірш з ТаНаХа, потім кожен по черзі перекладав прочитане на караїмську мову [16; с. 69]. У мидрашах існував і такий порядок - нерідко старші учні («кальфа») допомагали вчителю в навчанні молодших вихованців («дардаків»).

Юнаки, які закінчили мидраш, отримували (разом з правом різати худобу) звання «ребі» (або «Ерби» - вчителя, наставника) для заняття вчительської або духовної посади в караїмських початкових школах. Однак недосконала методика викладання, механічне заучування учнями пройденого матеріалу, «схоластика і буквоїдство», які нав'язувалися вихованцям, а також досить тривалий період навчання (до 10 років) багато в чому ускладнювали хід навчального процесу в цих установах. Учні перекладали ТаНаХ, за свідченнями самих випускників, «без знання граматики, мови й не розуміючи часто навіть сенсу перекладного» [16; с. 69]. Крім того, сучасники відзначали, що в мидрашах непоодинокими були випадки застосування тілесних покарань (ляпаси, паличні удари) щодо учнів що провинились. В кінцевому підсумку, всі вищевказані причини не дозволяли караїмській молоді отримувати сучасну освіту європейського рівня й ускладнювали її адаптацію в умовах змінюється соціальної обставини в країні [22; с. 544]. Детально про караїмські навчальні заклади Таврійської губернії дослідив кримський історик Д. А. Прохоров [22]. В його працях можна дізнатись про систему навчальної та середньої освіти караїмів в цілому. Я б хотів зосередити увагу саме на училищі котре знаходилось в Одесі, хоча воно безперечно, було одним з, і повністю виключати її з цієї системи ніяк не можна.

Детальніше про одеське училище можна дізнатись у брошурі «Караимская школа» одного з лідерів караїмської громади міста кінця ХХ Бориса Захаровича Леві [2]. Він, будучи нащадком тих людей котрі вчилися в

навчальному закладі, може дати не тільки офіційну інформацію, а також спогади та розповіді своїх рідних та знайомих дідусів та бабусь. Копія брошури знаходиться в об'єднаному фонді «Кримські караїми Одеси» в Державному архіві Одеської області [13; с. 200]. Перша згадка про існування в Одесі такої школи під назвою «Училище караїмської громади» на вул. Троїцька №25 зустрічається в Новоросійському календарі 1848 р., що видавався в Рішельєвському ліцеї [20; с. 324]. Щодо караїмського навчального закладу тут зазначається тільки назва та адресна довідка. В матеріалах 1880 р. училище має назву караїмським громадським, а з 1893 – Одеським караїмський 3-класним міським училищем. (вул. Троїцька, №29). Створення подібних навчальних закладів була пов'язана з введенням в Росії в 1872 р. спеціального положення про міські училища. Вони були 1-, 2-, 3-, та 4-х класними навчальними закладами з підвищеною навчальною програмою, розрахованою на 6 років [2; арк. 2].

В навчальну програму школу включалися такі предмети: Закон Божий, читання, писання, російська мова, арифметика, практична геометрія, географія та історія, відомості з природної історії та фізики, малювання, співання, гімнастика. Крім цього обов'язкового переліку були й додаткові дисципліни. Зокрема, в караїмському училищі була ще рідна караїмська мова, а для дівчат, крім останньої, уроки з рукоділля. На рівні з караїмською мовою яка, як зазначалось раніше, належить до кипчаксько-половецької групи тюркських мов, вивчалася мова Біблії в першоджерельному вигляді, оскільки віра караїмів (котру ще називають біблеїзм) оснований виключно на Старому Заповіті [2; арк. 2].

Вступ до міського училища був можливий по досягненню дитиною 7 річного віку. Навчання у кожному класі 3-х класного училища тривало 2 роки [2; арк. 2].

За кожним класом прикріплювався свій вчитель, що викладав усі предмети крім Закону Божого, співання та гімнастики. Для цього зазвичай

запрошували відповідного спеціаліста. Одного з вчителів опікун навчального округу призначав завідувачем. В 3-х та 4-х класних міських училищах він називався інспектором [2; арк. 2 зв.].

Детальнішу інформацію про особовий склад навчального закладу та зміни в ньому дає Б.З. Леві: «В 1884 р. в Одеському караїмському громадському училищі викладали Антон Іванович Козубський, Андрій Михайлович Бібіх, Сергій Андрійович Довбня та Ілля Соломонович Кокей, вчитель караїмської віри та мови. В 1885 р. А. І. Козубського та А. М. Бібіха заміняють Амвросій Октавіанович Живульт та Миколай Якович Левичцький. В 1890 р. завідування училищем надавалося старшому газану І. А. Бейму [2; арк. 2 зв.].

В 1893 р. вчителем-інспекторомзначається Олександр Іванович Крижановський. В 1894 р. до колективу додається старший газан Юфуд Саусканю. В 1903 р. вчителем інспектором стає Сергій Єфимович Кобзев, а вчителем працює Володимир Феліксович Соколовський; заняття з караїмської мови та віри веде Самуїл Ельяшевич, малюванню дітей навчає класний художник В'ячеслав Васильович Коренев. В 1904 році В.Ф. Соколовського змінює Малахія Григорович Сирадзе, а навчати співу приходять Віктор Іванович Іванов.» [2; арк. 2 зв.].

1905 р. також супроводжувалось деякою зміною вчительського складу. Вчителями караїмської віри та мови становиться Давід Ілліч Оксюз, а малювання – відомий художник Борис Ісаакович Егіз, племінник легендарного С. М. Шапшала. Протягом наступних декількох років вони не розлучались з училищем. Кількість учнів поступово зменшувалось. К 1905 р. їх налічувалось тільки 19. Про це говорить переписка, що збереглась в матеріалах ДАОО [ф.42, оп.35, спр.1227, л.21-24,35-36,41-43] [2; арк. 2 зв.]. З неї також стає відомо, що утримання училища виходило караїмській громаді в 4000 рублів на рік. З них 2400 рублів вносилися до казни та 600 рублів на заробітню платню вчителю караїмської мови та віри. Училище стало реорганізовуватись [2; арк. 2

зв.]. Причинами цього були фінансові труднощі, відхід частини учнів після другого класу до середніх навчальних закладів та ветхість приміщень. Училище проіснувало на протязі 12 років 3-х класне училище по дозволу Міністерства народної освіти було закрито [2; арк. 2 зв.].

Замість нього почало діяти Одеське Караїмське громадське навчальне училище (вул. Троїцька №33). Для закладів такого типу були інакші форми організації, управління та навчальна програма, що затверджувалось Положенням Міністерства народної освіти 25 травня 1874 р [2; арк. 2 зв.]. Обов'язковими предметами зазначались Закон Божий, читання, писання, чотири дії арифметики (складання, віднімання, множення та ділення). На місцях цей мінімум зазвичай розширявся. В майбутньому, згідно з Положенням про навчальні училища 1915-го року, вже містив викладання короткого курсу геометрії, географії, початкові свідчення з природознавства та історії, малювання, домоведення, ручна праця, що наближало училища до дотеперішніх міських. Мала чисельність учнівського складу можна пояснити тим, що діти із забезпечених сімей одразу вступали до в середні навчальні заклади минаючи мидраш. Однак, не дивлячись на це, караїмська громада міста на межі XIX-XX ст. була малою за кількістю осіб – 958 людей [23; с. 657], а по іншим джерелам 1334 [2; арк. 2 зв.] (більше налічувалось тільки в Євпаторії – 2 630 ос.(1886), та в Феодосії – 1 037 ос. (1886)) [23; с. 661]. Тому Одесу можна назвати одним з основних культурно-освітніх караїмських центрів на півдні українських земель у той час.

Повертаючись до складу викладачів – у 1911 р. училище очолювала Євгенія Веніамінівна Кобецька, а також продовжувала свою роботу Д. І. Оксюз. До них приєдналась вчителька Олександра Соломонівна Сінані. Б.З. Леві приводить у брошурі фото, де скоріш за все вони зображені [2; арк. 3].

Крім викладачів караїмське училище мало при собі медичних працівників. В 1904 р. училищним доктором був Борис Соломонович Егіз, а в 1911 р. до нього доєднався зубний лікар Самуїл Маркович Казас [2; арк. 3 зв.].

Можна побачити, що караїмська громада Одеси мала освічених кадрів, при цьому абсолютно у різноманітних сферах.

За Положенням 1872 р. при кожному міському училищі був закріплений доглядач, котрий обирався на 3 роки самою громадою відповідного училища та був утверджений опікун навчального округу. До задач доглядача відносилось сприяння навчальному закладу у доброустрою, розв'язання матеріальних питань, а також була можливість брати участь у педагогічній раді [2; арк. 4 зв.]. З 1904 по 1907 рр. почесним доглядачем одеського караїмського училища був С.М. Бабаджан (1854-1938). Також доглядачами у різний момент часу були старший газан І. Беїм (Бейм), кандидат Новоросійського університету Б. Ага, купець М. Сарач (1884 р.), почесні громадяни Одеси Г. М. Гелелович, С. І. Ісакович (1887 р.) та інші. Можна побачити, що станова приналежність, в цьому випадку, не грала великої ролі [2; арк. 4 зв.].

Училище давало змогу після деякої додаткової підготовки вступати в старші класи середніх навчальних закладів. Б. З. Леві як приклад приводить свою матір, котра в серпні 1912 р. була прийнята по екзамену в 6-й клас жіночої гімназії, а вже в 1914 р. отримала атестат про закінчення повного гімназичного курсу [2; арк. 4 зв.].

Витрати на навчання дітей, підготовку до вступних іспитів в багатьох випадках брала на себе караїмська громада, в першу чергу це стосувалось багатодітних малозабезпечених сімей. Учні повинні були регулярно приходити до керівництва громади з відмітками, котра таким чином слідкувала за їх успіхами у навчанні [2; арк. 4 зв.].

Підручники купляли з розрахунку, що одним комплектом будуть користуватися два учні, що проживають близько один від одного.

В 1905 році в Таврійській губернії в подібних русько-караїмських школах, за даними навчалось у 1892 р. 181 хлопець та 178 дівчат [22; с. 553]. Такі школи загалом були успішними й ефективними на той проміжок часу. Після 1915 р. свідчення про караїмське училище в Одесі втрачаються.

3.2 Караїмське весілля. Весілля завжди посідало одне з головних ланок у традиції будь-якого народу. Воно представляє комплекс церемоній та обрядів пов'язаних з укладенням шлюбу. Якщо подивитись на розвиток традицій караїмів в цілому вбачається не малий консерватизм. Ще в 1910 році перший національний караїмський з'їзд (в Євпаторії) розглядував питання: а) про допустимість шлюбів зі своячкою після смерті дружини; б) про допустимість шлюбів двох братів з двома сестрами або шлюбів брата і сестри однієї сім'ї з сестрою і братом іншої [11; с. 58]. Ці питання були важливі здебільшого з релігійної точки зору. Серед норм караїмського шлюбу фігурували наступні:

- Особи, що вступають в шлюб, повинні сповідувати одну і ту ж караїмську релігію [11; с. 59].
- Вони повинні бути повнолітніми відповідно до віку, встановленого чинними державними законами [11; с. 59].
- Для укладення шлюбу необхідно обопільна згода осіб, які в нього вступають [11; с. 59].
- Щоб шлюб міг вважатися доконаним, необхідна сукупність наступних трьох речей: а) могоар (віно), який тим або іншим шляхом вручається нареченим нареченій (а за законом 59 Мойсея - батькові нареченої) у вигляді предмета, що представляє якусь цінність (кільце, браслет і т. п. Це становить заручення); б) письмовий шлюбний акт (**шетар**) за встановленою формою, в який, крім викладу прав і обов'язків подружжя, вноситься також і опис принесеного нареченою з будинку батька приданого; в) подружнє співжиття [11; с. 59].
- Шлюб не допускався між особами, які перебувають у родинних стосунках. У XIX ст. Заборона шлюбів між віддаленими родичами у кримських, литовських і галицьких караїмів обмежувалося, як правило, ступенем споріднення ближче п'ятого коліна [11; с. 59].

Ці правила вже до кінця XIX – початку XX ст. не виконувались, зокрема у сім'ях становилось все більше караїв з іншою релігійною приналежністю. Не

рідко можна було побачити караїма християнина, єврея та інших. Це, звісно, сприяло не однорідності громади та її подальшого зменшення.

У цілому до XIX ст. караїми вбачаються більш консервативними ніж равиністи. Це стосується як освоєння європейської моди, так і до професійної діяльності жінок. В ті часи коли дівчата з громад равиністів XIX ст. працювали у різних сферах, інтереси дівчат-караїмок довгий час були зосередженні на заміжжі. На відміну від перших, для караїмських дівчат було неймовірним участь у вечірках з танцями, де були б хлопці [11; с. 60].

Як таких досліджень щодо караїмського обряду весілля в Одесі майже немає, а свідчень дуже мало. Враховуючи те, що караїми Одеси були переселенцями з Криму, тобто караїмами кримськими, та враховуючи консерватизм народу в принципі, є доцільним доєднатись до весільної традиції караїмів Криму. В теорії обряд, зважаючи на наявність в Одесі офіційної, не нечисленної громади та молитовного будинку, не мав сильно відрізнятись, що найменше у XIX ст.

Найсучаснішим описом весілля караїмів Криму є стаття Ю. А. Полканова «Обряды и обычаи крымских караимов-тюрков» [29]. Караїмське весілля ділиться на такі складові: *нишан* (заручення, а також символічні дарунки, зазвичай кільця чи браслета), *хонжа, той* (безпосередньо весілля) [29]. Змова про шлюб проходила між батьками сімейств зазвичай ще заздалегідь, коли нареченні були не повнолітніми. При досягненні ними шлюбного віку (для дівчат - 13, для хлопців – 16) батьки оголошували про день заручень, не питаючи згоди та не враховуючи думки наречених. Ця традиція була розповсюджена у Криму ще у кінці XIX ст [29]. В вечері назначеного дня у домі нареченого збиралися усі одружені родичі, друзі та старійшини. Газан читав коротку молитву. Після цього наречений (*кййув*) заявляв про намір побратися з нареченою (*келін*). Він давав священнику символічні предмети (*нишан*) і просив передати нареченій [29]. Використовували зазвичай кільце, браслет або кілька червонців. Потім нареченого вітали, після цього він не мав

бачитися з нареченою до шлюбу, а нареченій заборонялося навіть вимовляти ім'я свого майбутнього чоловіка. До того ж, що між заручинами й весіллям могло пройти кілька років. Свідки нареченого з музикою прямували до будинку нареченої, де їх зустрічала чоловіча частина родини. На весь час весілля наречений замовляв оркестр, що складався зазвичай з трьох-п'яти виконавців на різних інструментах. Музики не повинні були бути частиною караїмської громади. Це могли бути, зазвичай, кримські татари, цигани тощо. Після заручення за 2-3 тижні до весілля рідні, друзі та знайомі нареченого посилали йому відрізи матерії, приналежності жіночого туалету та інші подарунки – *хонджа*, [29] котрі потім були складовою приданого та використовувались у пошитті весільного одягу нареченої. Організацію та керівництво весільними обрядами батьки молодят доручали досвідченому в таких справах людині – *чаракчи*. Зазвичай він був з бідного стану [29]. У супроводі музики чаракчи відносив в будинок нареченої хонджа та варення, а мати дівчини вручала йому хустку і гроші. Через нього вона передавала подарунок у відповідь – *хонджа авази* [29].

Через пару днів в будинку нареченої влаштовували вечір крою суконь – *хонджа кесмек*. Збиралися жінки і під музику кроїли наряди. Роботу урочисто починала сама почесна гостя. Шити розкроєні сукні запрошували зазвичай жінок або дівчат з бідних сімей, щоб дати їм можливість заробити. Це всі весільні традиції, котрі згадує Ю. А. Полканов [29].

Настає час весілля – *той*. Той, своєю чергою теж складається з окремих частин. У перший день наречений відправляв нареченій в супроводі музики тачю з варенням і солодкої рожевою наливкою – *татли раки* (буквально солодка горілка). У той же день з товаришів нареченого вибирали двох шошбінів (свідків), які невідступно повинні були знаходитися при молодятах під час основних церемоній. Увечері починалася і тривала ще кілька днів саме весілля. Обряди спочатку проводились окремо для наречених. Перший день

весілля завершувався дівич-вечором в будинку нареченої й парубоцьким вечором у нареченого [29].

Кизлар геджеси - дівочий вечір. У нареченої збиралися святково вбрані дівчата в оксамитових сукнях, в розшитих золотом і перлами безрукавках і фесах (шапочках), з намистом з монет і безліччю дрібних кісок. Подруги танцювали під музику. Але не наречена. Дівчина сиділа в почесному кутку, накрита покривалом - *тавух*, під яким з цього дня повинна була ховатися від сторонніх поглядів до кінця весілля. Чоловіки до девичнику не допускалися, винятком був чаракчи, о півночі він приходив зі сватами. Йому дозволялося протанцювати з тацею на голові, на який жінки кидали гроші, щоб потім роздати їх бідним. Уже за північ сідали за вечерю, після якого гості розходилися [29].

Вечірка у хлопців - *конушма*, йшла увесь день, на неї не можна було приходити жонатим та братам нареченої [29].

На наступний день відбувалось *келін-йувмак* – купання нареченої. У будинку нареченої збиралися жінки й дівчата-подружки й купали її. Після купання нареченій фарбували хною волосся і нігті. Дівчата заплітали їй волосся і викладали на скронях особливі локони - зіліф, - характерні для тюркської заміжньої жінки й відрізняли її від дівчини й від вдови. Ближче до вечора наречену довго і ретельно одягали й прикрашали в супроводі сумної музики та пісень. Співали про свободу дівчини, про важку долю і страждання заміжньої жінки. Можливо ці настрої спричинені традиціями сильного патріархального суспільства, що розвинуте у караїмів [29].

В той самий час наречений з великою групою друзів, знайомих і незнайомих чоловіків відвідував баню, закуплену на весь день. Наречений наймав верхових коней для всіх хто його супроводжував. Шії коней прикрашали хустками. Вся процесія на чолі з музикантами відправлялася в баню. Позаду їхав на корові блазень (шут) - обов'язковий учасник весілля. Кавалькаду замикав чаракчи з бочонком вина (часто з виноградника

нареченого) і закусками, переважно з баранини. Процесія досягала іноді ста осіб. З нагоди свята в бані за окрему плату включався фонтан, цілющі струмені води якого символізували щастя і здоров'я. Друзі співали обрядову пісню «Шардуван (Шад-реван)» - «Весело б'є фонтан». Після миття наречений і всі що супроводжували голили голови. Потім сідали в передбаннику за великий стіл з закусками й вином. Всі бажали, включаючи й незнайомих, пригощалися і пили за здоров'я нареченого [29].

Потім, зазвичай, починались перегони. Всі сідали на коней, брали до рук вогнепальну зброю та відстрілювались від уявлених ворогів. Вони називались - *кийув-ат-кошу* [29]. Детально на цьому етапі зупинятися не будемо, бо свідчень про такий обряд в Одесі не має, і, крім того, він був зумовлений тим, що зазвичай лазні знаходились в іншому населеному пункті, треба було пройти енну кількість відстані, а потім таку ж саму відстань до дому. Повторити перегони живучі в Одесі було мало імовірним. Перед тим як приїхати до дому, наречений відвідував цвинтар, де вшановував пам'ять предків. Всі розходились по хатах до вінчання [29].

Близько опівночі до нареченого і його друзів приходив чаракчи з великим пирогом з сирої баранини (кобеті) і калачем та запрошував всіх на вінчання. Приятелі вели нареченого в шлюбну кімнату, де з піснями й танцями відбувався тривалий обряд одягання. Усі сукні з голови до ніг були нові. Одягали з жартами та примовками, нерідко, як би ненароком, у вивернуту навиворіт сукню, яке потім багаторазово переодягали. Кожен предмет одягу супроводжували піснею. Закінчивши, нарешті, цю тривалу процедуру і втомившись від сміху, сідали на кілька хвилин за стіл з хлібом-сіллю і тацею, на який клали гроші для бідних. Після цього нареченого вели пішки на чолі з чаракчи до нареченої, під музику, висвітлюючи дорогу факелами й свічками [29].

До приходу нареченого наречена була вже вбрана, готова до церемонії й сиділа, накрита покривалом, в кімнаті з матір'ю і близькими жінками. В іншій

кімнаті очікували чоловіки - поважні люди похилого віку, газан, батько і родичі нареченої [29].

Кидиш - вінчання - газан починав по приходу нареченого. Спочатку брат нареченої зачитував шлюбний договір. Його підписували наречений і 12 свідків. Потім **шетар** згортали трубочкою, кидали всередину золоту або срібну монету, опечатували й в такому вигляді надалі зберігали. Договір розкривали лише в разі розлучення або смерті одного з подружжя [29].

З моменту складання шлюбного договору і до закінчення вінчання виконувався ряд традиційних обрядів. У певний момент наречений і наречена ставали на білий повсть або шкуру. Їх посипали монетами, мигдалем, цукром, зерном. В кінці обряду на голову нареченого клали трохи золи. При цьому обов'язкова присутність в обряді білих повсті або шкіри як символ радості, щастя і здоров'я [29].

Після благословення молодих священником церемонія вінчання вважалася закінченою, і наречений відразу ж вирушав пішки з друзями додому. Брат нареченої відносив її на руках у візок і разом з родичами нареченого відвозив в його будинок. Тут знову брат нареченої відносив її в шлюбну кімнату. До приходу нареченого наречена вже була у нього вдома [29].

Друзям нареченого подавали закуски - **йікіл кет аша** - «поїжте і забирайтеся», - і гості довго не затримувалися. Молоді залишалися одні в спальні. Сидячи на шлюбному ложі - **кертек**, - наречений вперше розмовляв з нареченою. А вона після багатьох прохань вперше відкривала перед ним своє обличчя і цілувала нареченому руку. Наречений одягав їй на шию ланцюжок - **кюрюм-бакшиши** - подарунок побачення - і з цього моменту вступав у свої подружні обов'язки [29].

На ранок обов'язково переглядали простирадла молодят. Це ранок називалося **кертек-алди** - «шлюбне ложе». Для близьких друзів і родичів влаштовували невеликий сніданок [29].

Сім днів чоловік не мав виходити з дому. До нього і до його дружини окремо могли приходити в гості чоловіки й жінки.

Напередодні суботи до наречених приходила молодь. Друзі залишалися ночувати в кімнаті з чоловіком, а подруги - в кімнаті з молодою дружиною [30].

Цей вечір називався *аслан геджеси* або *аслан оджакгеджеси* - «левиний вечір», або «вечір лев'ячого вогнища». Вважалося, що молодий чоловік, як лев, протистояв пристрасті, розлучившись на ніч з дружиною. Всю ніч друзі розмовляли, розповідали легенди й казки, відгадували загадки, змагалися в знанні прислів'їв і приказок [30].

В кінці сьомого дня відбувся бакшиш *геджеси* - вечір подарунків. Збиралися родичі і дарували молодим подарунки. Потім молодий чоловік цілував руку і сукню своєї матері, що сиділа в колі жінок, і дарував їй шубу. Цей звичай називався покривання шубою - *тонйапмак*. Присутні кидали на шубу гроші в подарунок прислузі. Весільний обряд закінчувався черговими привітаннями, національними піснями і танцями. На сьомий тиждень в суботу молода дружина вперше могла піти молитися в кенасу [29].

Підтвердження, що одеські караїми мали таку ж саму традицію справляти весілля ще не знайдено. Але ця інформація потрібна не тільки для загальної уяви свята. В 1989 р. в Тракаях (Литва) зібрався всесвітній з'їзд караїмів. Після офіційної частини була поставлена п'єса «Караїмське весілля» одеської авторки Естер Йосипівни Оксюз. Про цю п'єсу детальніше описує Ігор Леонідович Чопп [27]. Пишучи твір, Естер Йосипівна познайомилась з тими караїмами, які пам'ятали та могли розповісти, як в 60-х рр. XIX ст. в Одесі утворився караїмський літературний гурток, членами якого були Ю. Ерак, І. Казас, А. Мірчі, М. Дуван та інші, представники прогресивної караїмської молоді. Вони видавали з 1864 по 1872 рік свій рукописний часопис «Давул» («Барабан»). На думку професора С. Шапшала «на цьому часописі виховалось ціле покоління тодішньої молоді.» [27; с. 20]. Сюжетом п'єси слугувала караїмське весілля в Криму 50-хх рр. минулого століття. Чопп описуючи зміст п'єси зазначає, що він

не повністю відповідає традиціям. Відійшов ритуал купання нареченої під звуки сумної музики, купання нареченого з голінням йому і його товаришам голови, застілля в передбаннику, навіжена перегони на конях, світло смолоскипів вночі, биття в бубон, стрілянина з пістолетів, різкі звуки зурни... [27; с. 21].

Джерелами для написання слугували подробиці з книги С. Бейма «Пам'ять про Чуфут-Кале» (1862 р.), від своїх батьків та родичів, а отже й одеських караїмів також [27; с. 21].

В середині XIX ст., ще входили такі обряди як *нишан* (обрачення), *хонджа* (попередні дарунки нареченій), шлюбна угода, одягання нареченого та нареченої, вінчання і святковий *той*. Хоча нареченого і наречену вибирали батьки, але вже вимагалась згода молодих. Заручини відбувались в будинку молодої в присутності газана, родичів та друзів. Наречена і наречений обмінювались подарунками та складалась шлюбна угода. Призначався термін весілля. Завчасно замовляли оркестр, запрошували розпорядника (*чаракчи*), призначали дружків (*шошбинів*). Перед самим весіллям наречені знову обмінювались подарунками. За день до весілля молода з подругами та молодий з друзями ходили в баню, за котрою йшов дівич-вечір та парубоцький вечір. В день весілля молодого і молоду урочисто вдягали подруги та друзі. В призначений час наречений, газан, родичі та гості приходили в будинок молодої, приносили дарунки. Підписувалась шлюбна угода. Наречений підводив наречену до столу, на якому лежав «Старий Заповіт». Поцілувавши його молоді підходили до газана. Той проводив обряд вінчання. За цим починалось поздоровлення молодих і гості йшли до святкового столу. Музиканти грали караїмські мелодії Гості співали хором пісню «Хай прийде молода» («Келин кельсин»). Починалось гамірливе весілля – *конушма* [27; с. 21-22].

Естер зібрала обрядові пісні-слова і ноти. Велику допомогу в цьому надав її друг Н. Каджак. Рукопис п'єси й зошит з нотами збереглись, і його копія

зараз знаходиться в Державному архіву Одеської області. І. Л. Чопп приводить зміст семи картин з якої складається п'єса [27; с. 22].

Картина I. **Зговір** («сьозкесими»). Ніч, час біля півночі. Велика прикрашена кімната – сети, килими, стіл, шафа з посудом. Господарів будить стукіт в двері. Прийшов сват. Його люб'язно приймають. Він говорить про мету свого приходу – сватає їх доньку Нащли за деякого Юсуфа. В розмові зі сватами бере участь господар, його дружина і мати. Бабуся розповідає про своє весілля і старі звичаї [27; с. 22].

Картина II. **Опис посагу**. Гості. Мати, піклується, викладає на сет пачками білизну молодої, вбрання, тканини, коштовності. Гості роздивляються й оцінюють їх, записують в список найбільш коштовне – список ввійде до шлюбної угоди. Чути музику. Входить *чиракчи*, вносять *бохча* молодої та піднос з подарунками від нареченого та його родичів [27; с. 22].

Його супроводжують музиканти. Оцінюють і записують подарунки нареченого. Батька молодої вносить піднос з солодощами, пригощає гостей.

Картина III. **Дівишник** (*той геджеси*). Та ж кімната. В центрі – наречена. Подруги заплітають їй волосся в тоненькі косички. Звучить сумна пісня, молода плаче. Подруги роздивляються в посаг. Співають. Танцюють [27; с. 22].

Картина IV. Поздоровлення (*той кутламаси*). За сценою звучить пісня. Входять батьки нареченого та нареченої зі свічками в руках. Нареченого саджають, а в гості поздоровляють батьків молодого і молодої, з особливою пошаною - бабуся (*кайну*). Входить шановний гість (так позначено в п'єсі газана, бо йшов другий післяреволюційний рік, релігійні діячі переслідувались (І.Л.Чопп). Всі встають, по черзі підходять до нього, цілують руку [27; с. 22].

Картина V. Молода сидить на сеті в колі подруг. Співають весільні пісні, розмовляють. За сценою звучить музика [27; с. 22].

Картина VI. Гуляння (*Бахиш геджеси*). За довгим столом сидять гості. В центрі – молоді з батьками. Хорові пісні під музику. Газзан читає молитву *земер*, потім з поздоровленням і напутніми словами звертається до молодих.

Йому підносять келих вина. Загальна розмова. Господарка вносить на великому підносі штоф з горілкою та варенням, пригощає гостей [27; с. 23].

Декілька сторінок п'єси, на жаль не збереглись. На двох останніх – завершальна картина VII (її закінчення) [27. с. 23]

Б. З. Леві у свої брошурі «Прогулка по Одессе» зазначає, що у будинку Міської аудиторії для народних читань (нині кінотеатр «Родина») у 1918 р. відбулася прем'єра цієї вистави [3; арк. 9]

Звісно не всі обрядові сторони зображенні в п'єсі. П'єса написана змішаними російською та караїмською мовами, тому повний переклад дав би нам ширший спектр відображення свята та відчутти його атмосферу, але його поки не має.

Першим на постановку п'єси відгукнулося Одеське товариство караїмів. Воно вручило Естер Йосиповні адресу подяки. Однак п'єса «Караїмське весілля» так ніколи й не була видана [27; с. 23].

Таким чином можна побачити процес деформації традицій, але сказати конкретніше дуже важко через недостачу інформації. Ідеальним був би варіант запитати у самих одеських караїмів, але на кінець ХХ ст. в Одесі караїмів майже не залишилось, а останній хто знав караїмську мову – А. І. Рофе – померла у віці 98 років за роки пандемії ковід. Дослідникам доведеться шукати інформацію по крихтах. Слід зазначити, що в Одеському краєзнавчому музеї в експозиції «Степова Україна» зберігається весільна сукня [рис. 1], передана караїмам, але на жаль не традиційна, та приклад запрошення на весілля [рис. 7].

3.3 Сімейні традиції. Місцем збереження культури та, перш за все, духовної складової народу звісно були молитовні будинки – кенаса. Кенасинанози були у кожному великому місті, де проживали караїми, в тому числі й в Одесі. При кенасах завжди знаходився мидраш – релігійна школа, [17; с. 154] в Одесі, як вже зазначалось, теж присутня; зазвичай там зберігались друковані книги, молитовники та рукописи. Устрій караїмських молитовних будинків та синагог практично не відрізнялись, термінологічно і за структурою вони

імітували устрій Єрусалимського Храму. Свідчень про устрій кенаси Одеси на жаль не знайдено, тому порівняти не вдасться. Одною ж з найяскравіших відмінностей караїмського храму від синагоги є відсутність лавок – підлога зазвичай була вистелена килимами [17; с. 154]

Виходячи з караїмського молитовного будинку, відвідувач міг бути свідком ще однієї релігійної традиції, властивої тільки караїмів. Річ у тому, що караїми, як і євреї-равиністи, вважали, що члени громади, які відвідували богослужіння в молитовному домі, повинні бути ритуально чисті. Караїми, визнаючи необхідність ритуальної чистоти для входу в синагогу-кенасу, не вважали за необхідне будувати для цього спеціальні споруди-микве. Замість цього караїми практикували обряд ритуального обмивання рук (до XIX століття, мабуть, рук і ніг) перед входом в молитовні будинки [17; с. 156-157].

Богослужіння проходили до XX ст. тільки давньоєврейською мовою. Сама літургія складалась в основному з читання фрагментів біблійного тексту, псалмів та караїмської літургічної поезії.

Кримські караїми за свідченнями не носили малий талит, на відміну від караїмів Галичини, Волині та Литви, хоча під час молитви використовували великий талит [17; с. 158].

Як відомо, під час молитви й в повсякденні віруючі юдеї повинні носити на голові кипу (дослівно «покриття, купол»). Кримські караїми замість класичних ашкеназьких кіпот під час молитви зазвичай носили високі шапки з білої овчини, що називалися по-татарськи калпак [17; с. 158].

Караїми суворо дотримувались свята Шабат та пов'язані з ним обмеження. В Середні віки караїми поділились на два табори: реформатори (ті хто допускають запалювання свічок та вогню напередодні Шабату) та консерватори (повністю заперечували запалювання свічок та вогню. Судячи зі свідчень XIX ст. кримські караїми були прибічниками другого. Караїми дозволяли собі тільки куріння трубки, але голова обов'язково повинна була бути висунута у вікно [17; с. 159].

З точки зору сімейного устрою то він у караїмів був яскраво патріархальним. Ось як його коментує С. М. Шапшал у своїй книзі «Історія тюрків-караїмів Криму, Литви й Польщі» (1943 р.):

«До кінця минулого століття традиційний устрій караїмів визнавав батька главою сім'ї з необмеженим авторитетом. Він попросту був деспотом в сім'ї, де панувала майже військова дисципліна, бо все підкорялось його волі без роздумів.» [27; с. 17].

Мати користувалася любов'ю та повагою в родині, але її не боялись. Вона була ходатаєм між батьком та дітьми. При цьому чоловік говорив їй «ти», а вона йому «ви». В розмові з чоловіком і про чоловіка вона не мала права називати його ім'я. Не можна точно сказати як міцно зберігся цей устрій у караїмів Одеси, але беручи до уваги те, що вже у другій половині ХІХ ст. жінки могли працювати та отримувати середню освіту, а також брали активну участь у житті громади, мали своє благодійне товариство, можна побачити тенденції, якщо не зникнення сурового патріархального устрою, то про значне його пом'якшення [27; с. 17].

Зв'язки між родичами між родичами були дуже міцними й розповсюджувались на самих далеких членів роду. І. Чопп зазначає, що ця риса характеру залишилась у караїмів ще на кінці ХХ [27; с. 17].

Джерелом яке дає крихти про традиції караїмів дають дані фонду «Кримські караїми Одеси» Державного архіву Одеської області. Цікавими для нас є праці Б. З. Леві, брошури: «Караїмська школа», «Прогулка по Одесі» та «Базлик». Хоча цілеспрямовано про етнокультурні процеси в суспільстві караїмів Одеси там мова не іде, але можна виділити деякі цікаві фактики які слід позначити.

Перечень відкрив спогади Бориса Захаровича про свою бабусю і про історію, які вона йому розповідала [2; арк. 6 зв.]. Одним з них є історії про те, що караїмські невістки у давнину виходили заміж із ляльками. Також згадуються розповіді про випадки багатоденного сону (летаргії) без ознак

життя, чудо-лікарях, які приходили в Одесу та які могли по вигляду впізнати хворобу та порадою її вилікувати. Якщо останні дві можна вбачати простими легендами та байками, то перший може бути згадкою якомсь давнього обряду, в якому лялька могла імітувати молодого тощо [2; арк. 6 зв.]. Казки розповідали вже більше європейські, серед яких про червону шапочку, Білосніжку та ін. У першій половині ХХ ст. основному в сім'ї Леві розмовляли російською мовою, а використовували караїмську для серйозних розмов, щоб не розуміли діти [2; арк. 6 зв.]. Цікава згадка є про те, що бабуся Бориса Захаровича переписувалась зі знайомим караїмів з Києва не кримськотатарською, а юдейською мовою [2; арк. 6 зв.], що може свідчити про те, що мова караїмів Криму та Одеси відрізняються від етнолектів на котрих розмовляють караїми Східної Європи настільки, що для листування їм зручніше використовувати юдейську. Хоча по одному випадку робити висновки, звісно не варто.

Серед поминальних традицій Б. З. Леві згадує звичай караїв, померлому далеко від рідних земель караїму встановлювати *йолджи таш* (камінь мандрівника) [3; арк. 11]. Але свідчень про те, що цей звичай був здійснений в Одесі не має.

Згадуються також страви. У родині Леві на Пасху готували прісні круглі товсті коржі. Часто на обід було сількме з картоплі з бараниною, нохут-аши, кобети, їда з баклажанів, айви, чорносливу. В особливі випадки готувались вушки (хамур-долма), імам-байлди, бабку з м'ясом та шпинатом, пилав з чечевицею, чир-чири (чебуреки). Борис Захарович дає посилання на сімферопільську караїмку Е. І. Лебедеву (Сиказан) та її працю «Рецепты караимской кухни». Можна зробити висновок, що кухня караїмів Одеси не відрізнялась від кримської, хоча безсумнівно якісь страви характерні міській кухні додавались, це можна побачити на прикладі додавання страв з використанням баклажанів, як згадувалось раніше [2; арк. 7 зв.].

Останнє що привертає увагу це віра в долю («кісмет»), що згадує і Б. З. Леві й інші караїмські автори. Ця віра давала психологічний настрій та спосіб

реагувати на проблеми та негаразди. Але тут не було песимізму, а навпаки, завжди відчувалось очікування чогось доброго та прагнення усіма силами наближати це [2; арк. 10 зв.].

Взагалі тема традицій та звичаїв караїмів Одеси складна для дослідження на сьогодні. Праць які б цілеспрямовано охоплювали питання традицій караїмів саме Одеси можна не знайти.

Розділ 4

КАРАЇМИ У ГРОМАДСЬКОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ МІСТА

Визначившись хто такі караїми, можна переходити до історії караїмів в Одесі. Караїми в місті з'являються майже від самого початку її заснування. Як доповідає Б. З. Леві у своїй брошурі: «Караї стали переселятися в Одесу зі своєї історичної Батьківщини – що розташована по сусідству з Кримом – вже в перші роки заснування міста. Бахчисарайський караїм Ілля був серед 16-ти іногородніх купців, що відвідали Одесу в 1798 р. Він прибув з турецькими товарами. Невдовзі, в 1801 р. на постійне проживання переїхали два брата Мангубі. Прабатьки носіїв цієї фамілії були вихідцями з давньої фортеці Мангубкале на вершині гори Баба-кая (Отець-скала).» [3; арк. 4].

Темпи прибування караїмів в Одесу збільшилася у середині ХІХ ст.. Переселенцями були головним чином караїми з Криму та південних губерній Російської Імперії. Причинами можуть виступати такі явища як: «зменшення родючості земель, що для сільського населення мало вирішальне значення; дуже висока ціна на землю; відсутність ринка збуту сільськогосподарської продукції; порівняно не численне населення, яке могло обслужити значно менше ремісників – шевців, шорників, чоботарів, гончарів, сироварів; обмежені можливості торгівлі; тяга молоді, що отримала освіту, до великих культурних та промислових центрів. Були й інші причини.» - зазначає І. Чопп [27; с. 8-9]. Далі конкретніше визначимо роль караїмської громади в Одесі.

Караїми переселялися на інші землі, селилися у великих міста (в тому числі й в Одесу) та створювали громади разом з інфраструктурою – кенаса (молитовні будинки), училища тощо. Як повідомляє довіднику «Вся промышленно торговая Одесса» за 1914 р., в Одесі існувало на той момент три караїмських товариства – «Одесское общество караимов для распространения просвещения и взаимного вспомоществования» (вул. Троїцька, 31-33), голова

Еліз Ілліч Ісакович, «Одесское женское караимское благотворительное общество» (Французький бульв., 49, дача Ісаковича), голова Рахиль Семенівна Ісакович; «Одесское караимское благотворительное общество» (вул. Дерібасівська, 17) голова Сара Борисівна Урчук. Членами товариства виступали члени усієї одеської громади, конкуренції між ними не було.

Споконвічними справами – садівництвом та виноградарством, якими караїми успішно займалися та славилися в Криму, займатися на новому місті виявилось важко. Вони беруть участь у забудові Одеси. На квартал з'являються нові караїмські будинки. Одним з перших було двох поверхова будівля 1839 р. будівництва по проєкту міського архітектора Торічеллі на місці лавок №16 та №17 Протасівського ряду, що належали А. Кальфі [ДАОО: ф59,оп2,спр498] [3; арк. 4]. Того ж року до Будівельного комітету звернулися також М. Карагоз, два Мангубі в 1845 та 1852 рр., Ш. Ісакович та Б. Егіз в 1848 р. Фамілія Кальфа зустрічається у списках домовласників до початку ХХ ст. По довіднику «Вся Одесса» 1913 р. їм належали дім №21 на Олександрівському проспекті, а по виданню Лукашевського 1898 р. – дім №14 в Покровському провулку. Тильна сторона цих будівель виходить у спільний двір [3; арк. 4].

Караїмська громада міста мала молитовний будинок – кенаса, при котрій знаходилась школа – мидраш, де мешкав газан. Для них у 1831 р. караїмська громада купила ділянку в 32 кварталі міста по вулиці Троїцька. А вже в 1860 р. кенаса збудована за адресою вул. Троїцька 29. Кенаса виконувала задачі священного місця, молитовного будинку, та якоюсь мірою архіву та музею. Кенаса об'єднувала всіх караїмів міста, бо до товариств мали змогу вступати тільки заможні. У своїй релігійній, благодійній та просвітницькій діяльності кенаса в особі газана та Товариство в особі голови підтримували постійний зв'язок з верховними релігійним і культурним центром караїмів Євпаторії, який очолював гахан. Останнім одеським газаном був Кефелі Йосип Мойсейович (з 1903 – 1927). Підтримували зв'язок з кримськими родичами усі караїми в

цілому [3; арк. 4]. Про мидраш – караїмське училище, детально згадувалось у попередніх розділах.

Караїми також отримали місце для поховання через короткий час після заснування міста. Територія, що була виділена в 1821 р. міською владою на старому християнському кладовищі спочатку мало розмір 40 на 40 сажнів (85,3x85,3 м.). У зв'язку зі збільшенням чисельності караїмського населення міста в 1846 р. до цієї землі були приєднані незайняті сусідні землі та площа кладовища збільшилась [3; арк. 9].

Останні поховання проводились у 20-ті рр. ХХ ст., а потім кладовище було остаточно закрито. Окремі надгробки можна було побачити в перші післявоєнні роки [3; арк. 9].

Поява періодичного друку у східноєвропейських караїмів відноситься до початку ХХ ст. та пов'язана з процесами акультурації та адаптації до етнічного та соціально-економічного поля Російської імперії. Саме цьому перші караїмські видання виходили російською мовою. В Одесі у другій половині ХІХ ст. В Одесі у другій половині ХІХ ст. караїмською мовою випускався перший з відомих рукописний журнал «Давул» (Барабан). Створювався і поширювався він в середовищі поборників "європейського" способу життя. Одеська караїмська громада на той момент була найбільш "європеїзованою". Сьогодні, на жаль, дослідники не мають жодного номеру журналу. Цю тему детальніше дослідив О. Б. Білий. У літературі, де описуються журнал «Давул», в основному, з різним ступенем достовірності переказуються дані, опубліковані на початку ХХ століття [7; с.594].

4.1 Караїмські товариства. Окремо потрібно звернути увагу на діяльність кримських товариств у житті міста. Як вже було згадано в Одесі на кінець ХІХ – поч. ХХ ст., окрім громади існувало мінімум два караїмських об'єднання: Одеське караїмське благодійне товариство (1900 р.) та Одеське жіноче караїмське благодійне товариство (1907 р.). Але це були не перші

спроби караїмів приймати участь у суспільній діяльності міста. Цю тему досліджували І. Чопп («Караїми півдня України. Одеські караїми» 1996)[27] та Б. З. Леві, яку він детально описує в своїй брошурі «Базлик» [1].

Перше офіційна згадка існування у караїмів об'єднань пролунало 4 липня 1864 р. в «Одеському віснику» [1; арк. 2]. В газеті 15 засновників: А. С. Егіз, С. Егіз, А. Ага, С. Мангубі, І. Каплановський, С. Б. Егіз, І. Казас, А. Мічрі, І. Шамаш., С. Бабаджан, А. Б. Егіз і І. Туршу помістили Устав створеного ними просвітньо-благодійного товариства для росповсюдження серед караїмів просвіти та допомоги нужденним [1; арк. 2]. Спочатку річ йшла про виховання та навчання на кошти об'єднання здатних та талановитих хлопців щоб вони отримавши вищу освіту, у разі чого, працювали вчителями в караїмських школах. Пізніше просвітні цілі товариства розширились. За даними довідникової книги «Вся Одеса на 1914» кошти на допомогу та стипендії вже видавались бідним дітям обох полів для отримання освіти в усіх освітніх закладах [1; арк. 2]. За довідником місцем знаходження товариства була адреса вул. Преображенська 17 [9; с. 157].

Членом об'єднання міг бути караїм, який живе на території Імперії та який мав гарну репутацію [1; арк. 2].

Справами товариства завідували загальні збори і 12 директорів. Їх обирали щорічно. Посади голови Статут 1864 р. не передбачав [1; арк. 2]. Займаючись поточними справами директори вибирали з-поміж себе секретаря, а також скарбника для ведення кореспонденції та рахунків. Статут допускав поєднання обох посад. Рішення приймалися більшістю в 2/3 голосів, причому засідання, на якому були присутніми менше 9-ти директорів вважалося не дійсним [1; арк. 2]. Виїжджаючи на деякий час з Одеси директор залишав довіреність одному з членів суспільства на участь в роботі засідань. Особи, які перебувають безперервно 6 років на виборному посту директора отримували титул почесного члена Товариства [1; арк. 2].

За шкоду, завдану капіталу Товариства діями директорів, кожен з них відповідав своєю власністю, відшкодовував ту суму, за яку був винен [1; арк. 2].

У перших числах січня кожного року директори представляли загальним зборам товариства звіт. Після розгляду він публікувався в одній з місцевих газет. Як довго дотримувався цей порядок не відомо. Надруковані в типографії звіти розсилались поштою всім членам товариства [27; с. 9].

І. Л. Чопп у своїй роботі описує один з таких звітів за 1914 р. На першій сторінці надруковано склад правління : Ісакович Еліззер Ілліч (голова), Бабаджан Йосип Якович (скарбничий, Безикович Лев Мойсейович, Кальфа Ілля Аронович, Кальфа Самуїл Аронович, Майкапар Абрам Мойсейович, Сарибан Марко Соломонович (секретар) [27; с. 10].

Кандидати в члени правління : Аксуяк Йосип Веняминович, Леві Ісаак Наумович [27; с. 10].

Ревізійна комісія: Айвах, Мойсей Абрамович, Кальфа Йосип Аронович, Синані Юфуда Мойсейович [27; с. 10].

Кандидати в члени ревізійної комісії: Мангубі Йосип Борисович, Оксюз Абрам Якович [27; с. 10].

Нащадки цих осіб на кінець ХХ ст. ще мешкали в Одесі. На 1 січня 1915 р. в Товаристві нараховувалось 180 членів, з яких в Одесі знаходилось 107. За звітній рік було проведено 16 засідань, ле були прозглянуті прохання фінансових членів, забрано 858 карбованців членської внесків та 422 карбованці пожертвувань видано збіднілим членам Товариства 240 карбованців, сім'ям померлих – 730 карбованців, одинадцяти ученицям – 365 карбованців, учням – 597 карбованців, трьом курсистакам – 195 карбованців, семи студентам – 270 карбованців, чотирьом стипендіатам – 300 карбованців, викладачеві біблейської мови - 150 карбованців [27; с. 10]. Разом видано 2957 карбованців [27; с. 10]. В кінці звіту вміщено список 180 членів Товариства (П.І.Б, і рік вступу), та список померлих членів. Особливо виділено список почесних членів Товариства: Мірчі Абрам Юфудович (з 1870р.),

Каплановський Захар Йосипович (з 1884р.), Казас Мордехай Самойлович (з 1897 р.), Нейман Йоси Мойсейович (з 1901 р.), Сарибан Саломон Маркович (з 1910р.) [27; с. 10].

До звіту додається «Статистичний огляд діяльності Товариства за років 50 років (1864-1914) в вигляді двох листків: 1-ий лист – «Список членів, служивших Обществу в разных должностях по выборам» 45 прізвищ з приведенням осад та терміну служби на цих посадах [27; с. 10].

2-ий лист – таблиця, в якій за кожний рік з 50-ти років існування товариства приводяться дані про кількість членів, суми членських внесків, пожертвувань, розміри капіталу та відсотків на капітал, про прибуток від будинків, що належали Товариству, про стипендії і допомогу тим, хто вчився, і про інші витрати. Там же подаються відомості про нерухомість, яка була у власності Товариства: трьохповерховий будинок на Троїцькій, 33, трактир, два будинки на Італійській (куплені у Пельшау та Маринковича), будинок на Катериненьській, 99 Вісімнадцять граф 2-го листа дають вичерпну картину фінансової діяльності за півстоліття [27; с. 11]. За 50 років своєї діяльності товариство видало тим хто навчався біля 60 тис. карбованців. На 1864 р. Товариство нараховувало 461 члена. Створене Товариство 1900 р. за Уставом виглядало більш м'яким. Обов'язкові внески було зменшено. Детальніше Устав товариства 1900 р. освітлює Б. З. Леві у брошурі «Базлик» [1; арк. 2-3].

Про жіноче товариство майже нічого не відомо, не залишилось навіть Уставу [27; с. 11].

На вул. Водопровідна №99 належав Товариству караїмів для поширення просвіти та взаємної допомоги, що був заснований в липні 1864 р. Перед революцією товариство нараховувало близько 150 членів, з них приблизно 60 не місцеві. Вступний внесок складав 15 рублів, потім протягом 5 років кожного року сплачувалось по 12 рублів. На ці кошти видавались допомога та стипендії дітям (хлопчикам і дівчатам) для отримання освіти у всіх навчальних закладах. Основний капітал товариства к 1910 р. перевищував 30 тис. рублів [3; арк. 10].

Діяльність товариства була не мало помітною, і побачити це можна на прикладі подій періоду Кримської війни. 16 вересня 1854 року в лазарет Одеського карантину, що розташовувався в порту біля підніжжя парку, була доставлена партія російських воїнів, поранених в битві на р. Альмі. Караїми Одеси оголосили цей день днем посту і молитви, швидко зібравши 700 рублів сріблом. У записці, переданій разом з грошима місцевому генерал-губернатору вони просили «використати зібрані гроші на користь поранених». У відповідь зі столиці прийшла найвища подяка і надання можливості вжити гроші на розсуд жертводавців [3; арк. 10].

162 рубля вручили нижнім чинам Миколі Ніколаєву і Омеляну Крилову, які перенесли ампутацію кінцівок, а також сім'ям П. Нікітіна, і М. Лаплугіна, який помер в карантинному лазареті [3; арк. 10]. Решту грошей караїми використовували на спорудження пам'ятника воїнам, померлим від ран і похованим на карантинному кладовищі. Воно розташовувалося у аркадній стіні карантину, що примикає до парку, в районі між павільйоном більярду (можливо павільйон першого трамваю?) та вічним вогнем (Меморіалом Невідомому матросу). Креслення пам'ятника виконав художник Поверне. Копія цього креслення недавно опублікована в 33 номері газети «Караимские вести» [3; арк. 10]. Біломармуровий надгробок з пірамідою ядер вгорі стели було увінчано хрестом. Напис свідчив: «російським воїнам \ померлим за віру царя і вітчизну від ран, отриманих в битві проти союзних французьких, англійських і турецьких військ 8 вересня 1854 р при річці Альма в Криму» [3; арк. 10]. Внизу під цим значилося: «Споруджений ретельністю Одеського караїмського товариства». На думку Б. З. Леві, напис наводить на думку про те, що крім трьох відомих караїмських товариств в Одесі функціонувало ще якесь суспільство [3; арк. 10].

4.2 Сфери діяльності караїмів. Побачити значення караїмів у картині життя Одеси, як соціально-економічній, так і в освітньо-культурній сферах, дає змогу Б. З. Леві у своїй брошурі «Прогулка по Одессе» [3], у котрій, в стилі екскурсії, дає інформацію про караїмів, визначних та не дуже, що жили та працювали в місті, через яких можна побачити сфери діяльності караїмів взагалі. Хоча, потрібно зазначити, що більшість інформації відноситься до кінця XIX – XX ст.

Не малу роль караїми грали в сфері підприємництва. У місті багато магазинів у кінці XIX ст. належали караїмам. У домі №11 на Рішельєвській знаходилась «Русская избушка» І. С. Хаджи. Це був головний склад тютюну та папирос фабрики Асмолова с гільзами з рисового паперу. В цьому ж домі містився мануфактурний магазин І. О. Бобовича, а в сусідньому 13-ому номері мануфактурною торгівлею займався Б. Ага [3; арк. 4]. На Дерibasівській 19 працював спеціальний магазин турецького тютюну та цигарок, відкритий в Одесі власником Київської тютюнової фабрики І. Егізом [3; арк. 4]. В цілому караїми-промисловці активно приймали участь у розвитку тютюнового виробництва в Росії. В домі №23 розміщувався магазин С.С. Мангубі з відділами мануфактурних товарів, дамських мантилей, столової білизни, килимів, портьер та фіранок (завісок). В цьому ж будинку був магазин золотих та срібних речей, який належав брату – І. С. Мангубі [3; арк. 4]. Вивіски та фасади домів можна побачити в ілюстрованій книзі В. Кохановського «Одесса и ее окрестности» 1893 р. (с. 12, 13, 100, 154) [3; арк. 4].

На Катериненській площі володіли своїм тютюнових магазином родина Мічрі. Реклама цього магазину, який торгував константинопольським запашним дюбеком в жерстяних ящиках, була на сторінках "Одеського вісника" в січні 1866 [1; а.16]. Трохи пізніше в адресно довідкових книгах міста з'являється згадка про тютюнову фабрику Мічрі в Каретному провулку 7, а газета «Одеський листок оголошень» за 9 лютого 1873 р. повідомляє про продаж Вагнером свого відомого будинку на Дерibasівській №16 пану Мічрі за

нечувано високу ціну - 1150000 рублів сріблом. Новий власник, якщо він ним став, перебував в цій якості зовсім недовго. Путівник по Одесі, виданий К. Вісковський через два роки (1875 г.), називає старого господаря [1; а.16].

Приблизно в ці ж роки змінювався також власник будинку №23 по Дерибасівській вулиці кут Червоного провулку [1; а.16]. В путівнику 1875 року він числиться за Мангубі, але потім виявляється у володінні Роте, хоча магазини братів Мангубі продовжували перебувати в цьому будинку щонайменше до кінця XIX століття. У більш ранній період, за газетними оголошеннями («Одесский вестник», 1866 г.), торгове підприємство старшого С. Мангубі, йменувалося кавказьким магазином, розміщувалося в на Рішельєвській вулиці [1; а.16]. Покупцям надавався широкий вибір башликів, розшитих золотом; дитячі черкеські костюми; перські матерії; сідла, оброблені сріблом; срібні табакерки, кинджали, портмоне, ложки, посуд і т.д [1; а.16].

Технічна та будівельна контора Ерака, який закінчив технологічній інститут по профілю хімії, розміщувалася в будинку №33 на вул. Базарна [1; а.16].

У Красному провулку працювало кафе «Дюльбер» (караїмською «Красива»). Його згадували караїми довгожителі ще в 80-их рр. XX ст [3; а.4]

На вулицях з'єднаних загальним двором – Преображенська, 45 і Ковальська, 57 знаходилась популярна баня котра і сьогодні називається фамілією колишнього власника - Ісаковича [3; а.9].

Велику роль у житті Одеси грали караїми в сфері охорони здоров'я. В общині завжди налічувалась не мала кількість лікарів різної кваліфікації, як чоловіків та жінок.

В Одеській інфекційній лікарні працювали завідувачем одного з відділу М. І. Ісакович (? – 1940), а також у 60-х рр. ларинголог-хірург А. Я. Оксюз (1889-1972) проводив спеціальне хірургічну допомогу [3; а.7]. Ці лікарі були добре відомі в караїмських сім'ях та часто виступали у ролі домашніх лікарів. До них у общині цю роль відігравали С. А. Аганін та Д. С. Егіз, а останній з

братом Б. С. Егізом були штатними ординатарами у інфекційній лікарні, і були спеціалістами по шкіряним захворюванням. Відбиток печатки та підпис доктора Аганіна за даними котрі дає нам Б. З. Леві зберегли деякі довідки про стан здоров'я, видані їм студентками Вищих жіночих медичних курсах [3; а.7].

У списках слухачів цих курсів зазначаються Е. І. Бобович, Л. С. Сарибан, М. І. Сарач, А. Ю. Синані, М. С. Синані, А. І. Хаджи та інші дівчата караїмки, зокрема не тільки одеситки [3; а.4]. При вступі на курси до атестата про повну загальну середню освіту додавалася згода батьків, довідка про стан здоров'я, а також письмове зобов'язання здати в процесі навчання додаткові іспити по ряду предметів в обсязі програми чоловічих гімназій. Перш за все це стосувалося латинської мови, якої в жіночих гімназіях не викладали [3; а.4].

Аналогічний порядок існував також на Вищих жіночих курсах (Торгова, 19), які давали можливість дівчатам отримувати до революції університетську освіту за історико-філологічною, фізико-математичною, а потім і юридичною спеціальностями. Першою жінкою з такою юридичною освітою в Одесі стала в 1912 Р. І. Хаджи (1884-1949) [3; а.8]. Із середнім балом 4,5 вона раніше в 1901 році закінчила жіночу гімназію А. І. Бракенгеймер на вул. Новосельського, 59 і отримала звання домашньої наставниці з правом викладати арифметику і історію. У 1906 р на прохання Хаджі зарахували вільнослухачкою юридичного факультету Новоросійського університету [3; а.8]. У той період Вищі жіночі курси не мали відповідного відділення. Воно з'явилося в 1908 р [3; а.8]. Неодноразово вільно слухачці доводилося відстоювати своє право продовжувати навчання. При переході з курсу на курс їй щоразу відмовляли, але все ж мета була досягнута (ДАОО, фонд 45, опис 5, справа №13936) [3; а.8]. Її сестра Анна Хаджи (1880 – 19..) закінчила в 1914 р. Одеські вищі медичні курси, яка була такою ж здібною. З 17 оцінок, отриманих за результатами випробувань, 11 п'ятірок (ДАОО, фонд 62, опис 1, справа №1420). Випуск 1914 р в який потрапила А. І. Хаджи був на курсах першим і прискореним. Він відбувся в грудні у зв'язку з війною, що почалася [3; а.8].

Зокрема, якщо говорити про місце проживання караїмів - воно в Одесі не було однозначним. Зазвичай жили декількома родинами у будинку. Загалом караїми проживали недалеко від центру міста на вулицях Новосельська, Успенська, Толстого, Спиридонівська, Тираспольська площа [3; а.8]. В цілому караїми проживали на значній частині Одеси часів Російської Імперії та володіли чималою кількістю будинків та земельних ділянок. Ділянка землі на розі непарних сторін Ковальської й Спиридонівської вулиць (XXI квартал) належав з початку минулого століття купцеві 3-ої гільдії М. Мангубі [3; а.8]. Спочатку на ділянці в сорокові роки XIX ст. були зведені одноповерхові будівлі, а в 1902 р. споруджений великий чотириповерховий будинок № 25. Він включений в список пам'яток містобудування та архітектури, взятих під охорону рішенням, яке Обласна рада депутатів трудящих прийняв в грудні 1991 р. Проєктував цей дім А. С. Панпулов. Окрім власників - родини Мангубі в ньому жили Бейм, Прік. По сусідству в 31-ому номері проживали Сінані [3; а.8]. Далі по цій же непарній стороні на розі Тираспольської вулиці, у кварталі XXII, ділянкою землі володів інший Мангубі, Юсуф (Йосип), купець другої гільдії [3; а.8]. У 1852 р. він звернувся в Одеський будівельний комітет з проханням затвердити проєкт фасаду досить великого будинку з напівпідвалом (ДАОО фонд 59, опис 2, справа № 1658). Нині на цьому місці височить триповерхова будівля, в першому його поверсі розміщується аптека № 5 [3; а.8]. Вся ця частина міста була в минулому більш інших районів заселена караїмами. З тієї приблизно пори, а в деяких випадках і на кінець XIX ст. караїмськими адресами також є Князівська, 15 і 23 (Рофе, Чевке), Торгова, 51 (фізик Бабаджан, кв. 18), Новосельського, 41 (Баккал, Оксюз), Новосельсколкого, 58 (Іллі), Новосельського, 60 (доктор Ісакович, також Мічрі, Танатар), Новосельського, 57 кв. 28 (Бабаджан і Ботук), Толстого, 10 (Кіскачі кв. Оксюз кв, Танатаркв), Толстого, 12 (Ходжаш), Спиридонівська, 12 (Безікович), Спиридонівська, 14 (Фуки, Оксюз), Спиридонівська, 23 (Болек, Ботук, Сінані), Дехтярняя, 12 (Бабаджан, Леві), ряд будинків по непарній

стороні Дехтярної вулиці, Тираспольська, 16 (брати Аганіна - доктор і геофізик, їх племінник - хімік Жарновській), Успенська, 125 (Ботуки), Успенська, 62 (Юхневич), Поліцейська (Буніна), 24 (доктор і вчителька історії Д.С.Айваз, сестри Оксюз) і ін [3; а.8]. до кінця минулого століття їх налічувалося в Одесі близько 1400 осіб, тобто приблизно в 30-40 разів більше ніж на кінець ХХ ст. У додатку до нариса путівника наведені публікації, в яких мова йде про нагородження в 1952 р. доктора С. А. Айваза (1896-1977) вищим орденом країни за багаторічну працю. Раніше в роки другої світової війни хірург Айваз був відзначений бойовими нагородами. В цьому числі орден Вітчизняної війни 2-го ступеня [3; а.8].

Будинок на вул. Базарна належав родині Гелеловічей, відомій своїми благодійниками не тільки в середовищі караїмів Одеси, а й за її межами. Гелеловічі допомогли багатьом здобути освіту, знайти сімейний добробут, мали своїх стипендіатів в Олександрівському духовному училищі, побудували в Євпаторії в 1912 р. санаторій (Чайка) і безплатно лікували в ньому дітей, причому не тільки караїмів [3; а.8].

До наукової сфери караїми теж мали хист та займали вагу не тільки міського, а й державного значення. З Новоросійським університетом пов'язані такі імена як: доктор наук з хімії Севаст'ян Мойсейович Танатар, доцент завідувач кафедри загальної хімії А. М. Жарновський, член-кореспондент Української академії наук, професор Марк Абрамович Аганін, один з кращих геофізиків країни поч. ХХ ст; академік, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державного і міжнародного права Юридичного інституту Одеського університету Марко Пилипович Орзіх; сходознавець Ерак І. О. (1832-1936) [3; а.6].

Не відставали караїми й у мистецькій сфері. На сцені Академічного театру опери та балету танцював в багатьох класичних балетних спектаклях А. В. Мангубі (1888-1980); у хорі Одеської опери у 60-их рр. ХХ ст. співав Віктор

Кара; Анна Ісакович, закінчила Петербурзьку обсерваторію, після чого з псевдонімом Ель Тур гастролювала Європою, в тому числі й Британією [3; а.4]

Декілька десятиліть відомим концертмейстером Одеської філармонії була В. А. Кіскачі. (1907-1994). В середовищі музикантів пройшло життя піаністки Назаровської (Ілік) Р. М [3; а.4].

Анна Ісакович, про яку згадували раніше, донька почесного громадянина Самойли Ісаковича (1859-1910). Закінчила Петербурзьку обсерваторію, мала псевдонім Ель Тур, мала багато гастролей за кордоном. Восени 1908 р. разом з видатним скрипачем Яном Кубеліком здійснила турне по 14 містам Англії [3; а.4].

Видатним архітектором працював в Одесі Арон Самуїлович Панпулов. В 1916 р. Панпулов обіймав посаду архітектора градоначальства. За його проєктами збудовано: Прибутковий будинок на розі вулиць Ковальської, 25 і Спирідонівська (1902); Житловий будинок тіла на вул. Розкидайлівська, 1 (початок ХХ століття); Прибутковий будинок С. Д. Кравченко на вул. Колонтаївській, 37 (поч. ХХ ст.); Прибутковий будинок Наума на Військовому узвозі, 3 (поч. ХХ ст.); Прибутковий будинок Караїмського суспільства на розі вулиць Троїцької, 33 та Рішельєвської (1913 р.); Прибутковий будинок на вул. Толстого, 13 (1914 р.); Кінотеатр «Рішельєвський» на вул. Рішельєвській, 45 (1912-1913 рр., У співавторстві з Е. Н. Смидовича) [3; а.6].

Останнє, що потрібно згадати, це те що у караїмів Криму існують давні воєнні традиції. Караїми завжди були вправними вояками та здобували авторитет у різних держав. Можна згадати гіпотезу появи караїмів у Литві - князь Великого Князівства Литовського Вітовт після походу на Крим в кінці ХІV ст. взяв до себе на службу деяку кількість караїмських сімей будши враженим їхньою військовою майстерністю [28]. В будь-якому разі служили у російській, а пізніше радянській армії війську, в тому числі караїми-одесити. Б. З. Леві згадує у своїй брошурі двох солдат що брали участь у російсько-японській війні - М. Ф. Тапсашара та Яків Малиновський, батько маршала

Радянського союзу Р. Я. Малиновського [3;а. 11]. Також на вул. Мала Арнаутська в будинку № 65 перед Великою Вітчизняною війною перебувала Одеська державна тютюнова фабрика. У цигарковому цеху цієї фабрики працювали Олена Йосипівна Брагіна (Єфетова 1897-1970), а механіком з налагодження машин був її брат І.О. Сефетов. У 1941 році він потрапив в ополчення, що захищало Одесу і загинув [3;а. 11].

У обороні міста брав участь також морський піхотинець, старшина 1-ї статті І. М. Ілик (1911-1985). Свій довгий шлях по дорогах війни Ілля Михайлович почав в 411 берегової батареї. Потім Ілик бився в Севастополі, на Малій землі під Новоросійськом. Серед захисників Одеси були караїми, покликані в армію і з інших міст: 20-й річний севастополець Юткевич Е.М. старший лейтенант М.І. Фуки Він також уродженець Севастополя, загинув під Одесою в жовтні 1941 р. Біля входу в парк Шевченко в одноповерховій будівлі з дуже великими просторами приміщенням колишньої богодільні розміщується очний госпіталь. Тут в останні роки життя оперував інвалідів й учасників Великої Вітчизняної Війни професор С.А. Кальфа (скоріш за все тут мається на увазі будинок сучасного очного шпиталю вул. Леонтовича, 2) [3;а. 10]. Загалом під час другої Світової війни караїми Одеси та Криму брали участь в обороні міста, вступали в ополчення, жінки проходили медичні курси, кваліфіковані лікарі оперували в лікарнях та госпіталях.

У висновку можна сказати що караїми займали значну складову життя міста. У промисловій сфері виділяється торгівля тютюновими виробами (на них караїми спеціалізувались у всій Імперії). Багато караїмів мали великі досягнення у науці, хоча характерно, що в Одесі караїми спеціалізувались більше у природничих науках, інженерії та, звісно, у сфері охорони здоров'я. Брали активну участь у житті й розвитку міста, не тільки економічно, але і благодійною діяльністю (хоча більше витрачали кошти на допомогу членам громади). Караїми впродовж перебування Одеси під владою Російської Імперії,

як і в інших частинах країни успішно та ефективно фінансово збагачувались та переживали роки розквіту.

Прихід радянської влади завдав удар караїмській громаді. Понад усе вразило духовну складову. Одеська кенаса була зруйнована в 30-ті рр. під час Сталінського терору. Від будинку кенаси залишилися тільки ворота, що зберігаються в Одеському краєзнавчому музеї [рис. 8]. Багато караїмів з приходом радянської влади іммігрувало, зазвичай до Польщі та США. Караїмські товариства закрились та єдність караїмів була зруйнована. Через складність самовираження у духовній сфері забуваються традиції й кількість караїмів зменшувалось. Тенденція почалась ще у другій половині XIX ст. Караїми починають заводити шлюби з представниками іншої віри. На відміну від євреїв, у котрих достатньо щоб жінка була єврейка, щоб дитина народжувалась євреєм, у караїмів традиція заводити шлюбні стосунки тільки між караїмами чоловіком і жінками, а в умовах полі етнічного суспільства Одеси це не спрацьовувало. Караїми перехрещувались, уходили з громади. У зв'язку зі зменшенням кількості членів громади та не ефективністю освіти караїмське училище зупинило свою діяльність ще в другій половині XIX ст. Потрібно ще зазначити, що складні обставини 40-их і 60-их років в Радянському Союзі в національному питанні змусили частину караїмів змінити в документах свої прізвища і національність та дотримуватись цих змін і тепер. Між тим караїми продовжували життя в Одесі й працювати у різних її сферах. Якщо дивитись статистику населення, то в 1963 р. з 118 970 людей караїми було 648, а в 1893 р. їх налічувалось 1334.

4.3 Караїми і сьогодення. Останній нарис становища караїмів Одеси був зроблений І. Л. Чоппом у 1996 році [27]. За даними Одеського обласного статистичного управління (за переписом 1989 року) в Одесі й Одеській обл. мешкало 137 караїмів, із них 120 – в місті. На той момент караїмською мовою володіла тільки одна людина – Ганна Іллівна Рофе, та, як мені відомо, вона

прожила до 2020 р. та померла у віці 98 років. Після розпаду Радянського Союзу у караїмів зріс інтерес до свого народу і його історії. Караїми тримають зв'язок з караїмською громадою Криму й інших міст України. З'явилися ідеї про відродження караїмського товариства в Одесі.

30 червня 1994 р. на перших організаційних зборах караїмів Товариство було створено, головою обрано А. Б. Емельдеша. Був прийнятий Статут, а згодом Одеський міськвиконком офіційно зареєстрував відродження Товариства караїмів [27; с. 31].

Б. З. Леві у брошурі «Базлик» [1], до речі, однойменну з новим Товариством, повністю і детально описує хід створення, указує всіх членів з короткими біографіями та Устав. Зараз усі документи щодо створення Товариства знаходяться в Державному архіві Одеської області в об'єднаному фонді Р-8101 «Кримські караїми Одеси», що був створений в 1998 р.. Загалом фонд зберігає документи караїмів фондоутворювачів та мають хронологічні рамки з 1914 – 1998 рр. Детальніше про фонд можна дізнатися в офіційному довіднику ДАОО [13] та на офіційному сайті в електронному описі.

Не останню роль в створенні Товариства відіграла публікація декількох нарисів про караїмів в газетах «Одеський вісник» в 1994 і в 1995 роках. У тому ж році делегати товариства прибули з дарунками до караїмів Криму в Євпаторію, а ті натомість відвідали Одесу.

Крім того товариство передали деякі артефакти караїмського побуту до Одеського історико-краєзнавчого музею і є частиною експозиції Одеського музею «Степова Україна», вул. Ланжеронівська, 24 а. В експозицію входять фотографії, а також, вже згадувана, на весільна сукня [рис. 1] та предмети побуту, такі як глечик «чольмек» [рис. 2], сумка для молитовника [рис. 3], полоскальниця для посуду [рис. 4], набір для малюнків на пасхальних хлібцях [рис. 5], скринька для паперів [рис. 6] та ін.

Сьогодні єдиною караїмською етнічною ознакою є прізвища. Якщо прізвища Єфитович, Бобович, Безикович, Гелилович, круглевич, Кобецький

схожі на білоруські і польські, Нейман, Бергер, Бейм, Ісакович – на єврейські, Кукурічкін, Панпулов – на російські, то більша частина караїмських прізвищ звучить так: Ага, Айваз, Бабаджан, Баккал, Габай, Дуван, Джігіт, Казас, Кальфа, Каракоз, Крим, Кефелі, Кіскачі, Койчу, Леві, Лопато, Мангубі, Мирчі, Оксюз, Рофе, Сарач, Синані, Сарибан, Туршу, Хаджи, Чавке, Чауш, Шапшал, Егіз, Емільдеш. Загалом сучасні караїми носять російські прізвища [27; с. 31].

Щодо сучасної діяльності Товариства «Базлик» відомостей у відкритих джерелах не має, хоча І. Л. Чопп згадує що об'єднання увійшло в Асоціацію Кримських караїмів «Кримкарайлар», [27; 31] можливо там потрібно шукати відповідь на це питання. Зараз, у зв'язку з окупацією півострова, налагодити зв'язок з караїмами стало набагато важче.

Зараз кількість караїмів в Одесі не відома. Як вже згадувалось остання хто знав караїмську мову – А. І. Рофе, на жаль більше не має. У зв'язку з такою ситуацією, я вбачаю необхідним прискорене накопичення матеріалу у караїмів котрі залишились в Одесі, збільшувати фонди в музеях та архівах, поки є можливість.

ВИСНОВКИ

Робота є першим комплексним нарисом історії караїмської громади Одеси й може бути майбутнім фундаментом для дослідження проблематики. По-перше, систематизує та відповідає на питання походження та етнічних особливостей народу.

По-друге, проаналізовано та визначено особливості побуту та традицій, святкову обрядовість караїмів Одеси.

По-третє, було досліджено розвиток караїмської громади Одеси у сфері освіти, науки, культури, громадській та підприємницькій діяльності, та її соціально економічне положення, а також визначено останні відомості існування караїмів в Одесі. У висновку можна сказати, що робота вирішує поставлені завдання та мету дослідження досягнуто.

Тенденція до зникнення караїмського етносу як в Україні, так і в Одесі зокрема, набуває катастрофічних розмірів. В ХХІ ст. кількість караїмів в Одесі не відома. Це спричиняє до зникнення джерельної бази для подальших досліджень, котра на сьогодні недостатньо досліджена і потребує опрацювання

Для наукового товариства найбільш актуальними я бачу два завдання. Перше, як вже зазначалось, прискорене вивчення зникаючих етнічних груп в цілому та караїмів зокрема, і починати потрібно з поповнення джерельної бази. Другим завданням є відповідь на питання зникнення етносів та їх збереження, і це актуально не тільки для українського наукового середовища, а для науковців усього світу, як і масштаб проблеми.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Рукопис брошури Леві Б. З. «Базлык» (1998). Кримські караїми м. Одеси (об'єднаний фонд). ДАОО (Держ. архів Одеської обл.). Ф. Р-8101, Оп. 1. Спр. 5, Арк. 1-33.
2. Рукопис брошури Леві Б. З. «Караимская школа» (1995). Кримські караїми м. Одеси (об'єднаний фонд). ДАОО (Держ. архів Одеської обл.). Ф. Р-8101, Оп. 1. Спр. 3, Арк. 1-12.
3. Рукопис брошури Леві Б. З. «Прогулка по Одессе» (1997). Кримські караїми м. Одеси (об'єднаний фонд). ДАОО (Держ. архів Одеської обл.). Ф. Р-8101, Оп. 1. Спр. 4, Арк. 1-17.
4. Рукопис п'єси Є. І. Оксюз «Карайская свадьба» (ксерокс). Кримські караїми м. Одеси (об'єднаний фонд). ДАОО (Держ. архів Одеської обл.). Ф. Р-8101, Оп. 1. Спр. 23, Арк. 1-26.

Література:

5. Алексеев В. П. Археология и этнография Татарии. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань: АН СССР, 1971, С. 232–255.
6. Артамонов М. І. История хазар – Ленинград: Эрмитаж, 1962. 523 с.
7. Білий О. Б. Караимская русскоязычная периодическая печать в конце XX - начале XXI века. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Сімферополь, 2005 Вип. 11. С. 552-595
8. Водотика С. Г., Савенок Л. А. Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини. Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв. Вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 3. С. 88-93
9. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. Рік видання 4-й. Одеса: вид-во «Одеския новости»; типография «Порядок», 1914. 188 с.

10. Герцен А. Г. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале. Симферополь: Таврия, 1993. 128 с.
11. Глаголев В. С. Религия караимов (Теоретико-исторический анализ). монографія. 2-ге вид., перероб. та доп. М.: вид-во МДІМВ – університет, 2018. 157 с.
12. Дашкевич Я. Р. Кримські татари. Енциклопедія історії України– К.: Наук. думка, 2008. Т. 5. С. 379-385
13. Державний архів Одеської області. Путівник. Випуск 1. Фонди особового походження /упорядкув. В. Ф. Онопрієнко. Одеса: Прес-кур'єр, 2012. 292 с.
14. Див.: Караїми. *Радянська енциклопедія історії України*. – К. : УРЕ, 1970. Т. 2. С. 310; Караимы. *Советская историческая энциклопедия*. – М.: СЭ, 1965.Т. 6. – Стб. 1015 с.
15. Див.: Тунманн. Крымское ханство. Тунман. Симферополь: Таврия, 1990. С. 96; Описание Чуфут-Кале турецким путешественником Эвлия Челеби. Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале. – Симферополь : Таврия, 1993. С. 119-125; Шапшал С. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. Краткий очерк. Серая Шапшал. Б.м., Б.в., Б.р. С. 38; Чореф М. Я. Крымские караимы: Сборник М. : Б.и., 1993. С. 45.
16. Дуван Я .В. Мої дитячі та юнацькі роки (Автобіографія) // Караїмське життя. 1911. № 7. 138 с.
17. Кизилов М. Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. Симферополь. Вид-во «Доля», 2011. 336 с.
18. Крым многонациональный : Вопросы – Ответы. сост. Степанова Н. Г. Симферополь : Таврия, 1988. вип. 1. 144 с.
19. Меметов А. М. О так называемых «тюркских народах» Крыма. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И.*

Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». том 22 (61). № 3. 2009 р. С. 172-178.

20. Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одеса: Міська типографія, 1847. 386 с.

21. Плетньова С. О. Хазары – М. : Наука, 1986. 88 с.

22. Прохоров Д. А. Система народного образования караимов Таврической губернии во второй половине XIX - начале XX вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*: Сб. науч. пр. 2007. Вип. XIII. С. 541-588.

23. Прохоров Д. А. Статистика караимского населения российской империи в конце XVIII – начале XX вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*: Сб. науч. пр. 2011. Вип. XVII. С. 634-705.

24. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. ред. Козлов С. Я., Чижова Л. В. - М.: Наука, 2003. 459 с.

25. Тяглий М. І. Караїми. Енциклопедія історії України [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. Т.4. С. 102-105.

26. Федорчук А. М. Караїми. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт]. гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006.

27. Чопп І. Л. Караїми півдня України. Одеські караїми. *Історичне краєзнавство Одещини* : збірник матеріалів / відп. ред. А. Д. Бачинський; упоряд. В. Г. Кушнір. – Одеса Гермес, 1996. Вип. 7. 36 с.

28. Щеголева Т. Караимы Крыма: история и современное состояние общины. *Евреи Евразии (информационно-аналитическое издание Евразийского Еврейского Конгресса)*, 2005, № 1(8).

Електронні ресурси:

29. Свадебные обряды народов Крыма. Караимы URL: <https://ps-crimea.com/2018/06/07/свадебные-обряды-народов-крыма-караи/>
30. Свадьба караимов – Той URL: <https://crimea.ru/svadba-karaimov-toy.htm>
31. Єфетов К. А. Крымские караимы URL: <http://karai.crimea.ru/26-krymskie-karaimy-sostavitel-k.-a.-efetov.html>

ДОДАТКИ

Рис.1 Весільна сукня XX ст.

Рис. 2 Глечик «чольмек». Одеса кін. XIX ст.

Рис. 3 Сумка для молитовника, кін. XIX ст.

Рис. 4 Миска – полоскальниця для посуду. Одеса, кін. XIX ст.

Рис. 5 Набір для малюнків на пасхальних хлібцях, кін. XIX ст.

Рис.6 Скринька для паперів, кін. XIX ст.

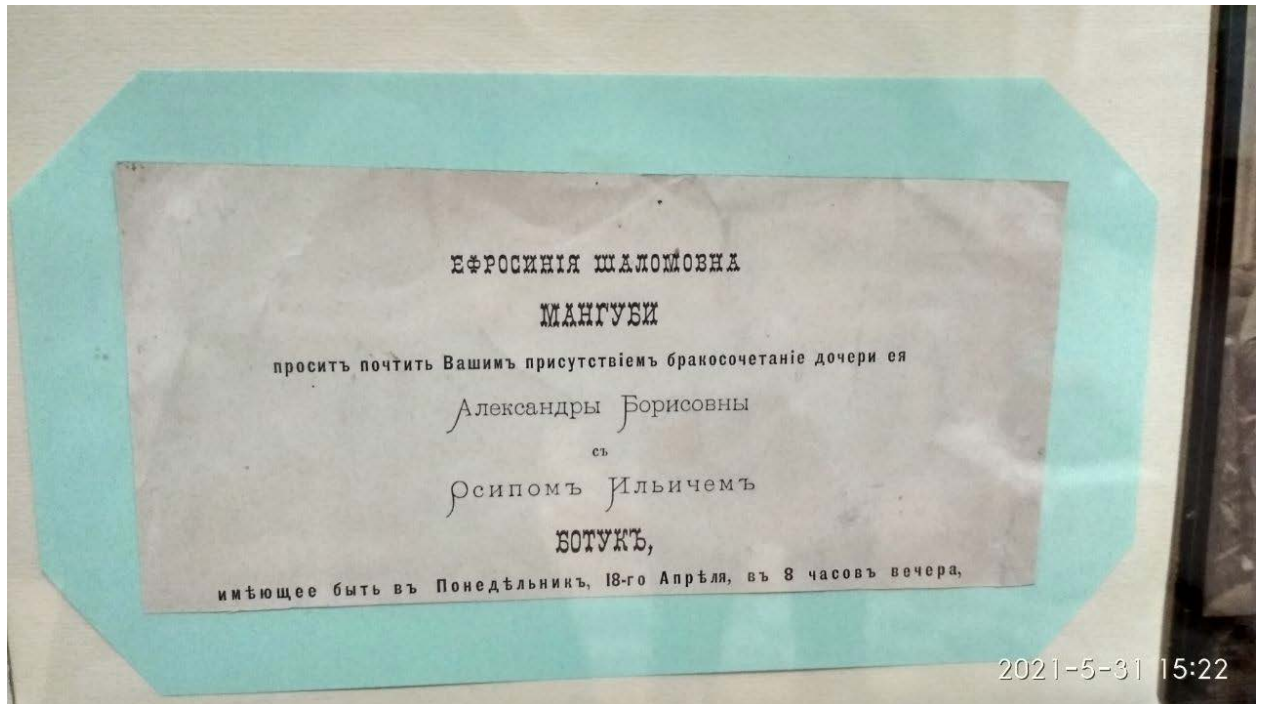

Рис.7 Запрошення на весілля, кін. XIX ст.

Рис. 8 Ворота Одеської кенаси